DE DEIS GENTIVM
varia et multiplex Historia, in qua simul de earum imaginibus et cognominibus agitur, vbi plu rima etiam hactenus multis igno ta explicantur, et pleraque clarius tractantur.

AD D. HERCVLEM ESTENSEM II.
FERRARIENSEM DVCEM IV.
LILIO GREGORIO GYRALDO
Ferrariensi Auctore.

Syntagmatum decem et septem huius Operis, ac rerum
quae singulis tractantur seriem, proxima post Praefationem pagella indicabit.
Accessit quoque omnium quae toto opere continentur,
nominum et rerum locuples Index.

LECTORI.

Si tibi profuerint lector studiose libelli,
In medium pridem quos mea Musa dedit:
Gaudeo, non fuerit noster labor irritus omnis,
Quod sic accendit nostra lucerna tuam.
Sin secus acciderit, fructus nec carpseris ullos,
Gaudeo sic etiam: nam uoluisse sat est.
Hac ratione etiam haec de Dis Syntagmata prodo,
Ne podagra ingenium, ceu mea membra, secet.

Cum Caesariae Maiestatis gratia et priuilegio ad quinquennium.

BASILEAE, PER IO-
annem Oporinum.

[p.I]
LILIVS GREGORIVS GYRALDVS D. HERCVLI DVCI FERRARIAE
Felicitatem, et S. P. D.

Mirum est, Dux Maxime, quantum ab interitu Pici et Manardi, uirorum in omni disciplinarum genere sine controversia eminentissimorum me sensim et indies sentiam deficere, et paulatim interire. qua ex re fit, ut hac tam imbecilla omnium articulorum ualetudine oppressus, nunquam ne tantulum quidem temporis a meditando, uel aliquid in literarum studiis moliendo quiescam, ut me posteritati uixisse ostendam: atque adeo omnium quae habere possum, non modo ueterum, sed nostrorum etiam temporum scripta auidus et curiosus euoluo. quorum equidem nonnullorum quaedam ita perfecta, ac summo studio elaborata conspicio, ut proxime ad antiquitatis elegantiam et doctrinam accedere uideantur: quorum ego non modo assequi cultum et elegantiam non confido, sed neque aemulari, nedum imitari praesumo. Alios uero ex eloquentiae uiretis frondes ac flosculos adeo studiose colligere, ut aliud nihil in his offendas, quam foliorum et florum uersicolorum meram luxuriem: et si quando ex his fructus decerpere hi uelle uidentur, eorum tantummodo colores, et exteriorem corticem excerpant, nihil certe saporis, aut interioris et maturi succi ut gustasse, uix libasse uideantur. At plerique alii huc illuc uagantes, id agunt, ut monstrosas quasdam animalium formas effingant, quae nusquam sint: ut mihi persimiles uideri possint Chimaeris et Hippocentauris: uel pictae illi tabulae, in qua Hercules Ioue satus monstra uitae domare ac propellere fingitur. Inter hos et alii sunt, qui uersus et poemata pangunt, non theatris, aut illorum tabulis minus uaria et prodigiosa: qualis certe anthropographia, uel Zodiacus illorum, qui omnem uitam suis poematibus complecti uoluerunt. Sed fortasse dicas, Princeps doctissime, Hui senex et aege Lilius delirat: quorsum nunc ista? Dicam sane: Ego quoque dum uolo hoc quidquid est reliqui cadentis ac prope iacentis uitae producere, non ualde horum dissimile Opus hoc tempore confeci: quo opere sum omnes omnium pene gentium de Deis superstitiosas religiones complexus. non genealogias Deorum dico, sed et nomina et cognomina, effigiesque, insigniaque, et quae patria cuique est, sacra quoque atque cerimonias. quod Opus (quoniam illud tibi offerimus) si ita tibi uisum fuerit, ut exscriptum edatur, et sub tuo nomine in uulgus appareat, in lucem dabo: uel supprimam potius, ut cum lucifugis [p.II] blattis et tineis conquiescat. Vtcunque, nescio an hoc multi quidem studii, iugis lectionis, et laboris immensi libro testatus ero magis me uixisse, an potius eo citius celeriusque interiisse. Sed res cedat quomodocunque: liber tibi dicatus est. Igitur Princeps optime, hoc accipe qualecunque tuo nomini munus oblatum, nec ex re illud, sed ex uoluntate, et animi in te mei propensione metire, magnum certe et ingens, si minus preciosum, ea ratione perpendes. Non illud tamen in hoc libro mireris uolo, Dux eruditissime, quod non a Demogorgone illo famigerato meam de Deis narrationem sum scribere exorsus, quem uetustissimum Deorum putauit Buccatius, unum (ut puto) secutus Lactantium, seu Lutatium grammaticum: nam quos caeteros citat, non minus mihi ignoti, quam ipse est Demogorgon. Ergo Lactantius in commentario libri quarti Statianae Thebaidos ita scribit super ea poetae

uerba: Et triplicis, inquit, mundi summum: iuxta picturam illam ueterem, in qua haec tormenta descripta sunt, et ascensio ad Deum: Deum dicit Demogorgona summum, cuius nomen scire non licet: infiniti autem philosophorum magnorum per se etiam confirmarunt, reuera esse praeter hos Deos cognitos qui coluntur in templis, alium principem et maxime dominum, caeterorum numinum ordinatorem, de cuius genere sunt soli Sol atque Luna: caeteri uero qui circunferuntur, Astra nominantur, quae eius clarescunt spiritu, maximis in hoc auctoribus Pythagora et Platone, et ipso Tagete conuenientibus. haec quidem Lactantius, quibus uerbis motus ipse mecum saepe et diu cogitaui, quis hic magnus Deus Demogorgon, quem nusquam gentium inuenio, praeterquam apud hunc unum grammaticum, et illum secutum Buccatium, et post hos recentes quosdam et minutos scriptores: cum tamen ideo omnes uel latine uel graece qui de Deis et Deorum natura scripserunt, euoluerim, et in primis M. Tullium, et Phurnutum, et cum his Platonis Dialogos, et simul nostros scriptores, qui contra gentium Deos scripsere, si qua forte tam magni Dei sese mihi notitia offerret, nusquam inquam apparuit. Quare mihi potius uisum est Demogorgonis uocem in δημίουργον conuertere, qua uoce Plato caeterique uiri magni usi sunt, Deum summum et opificem cunctorum significantes, cuius etiam Dei nomen et Hebraeorum religio occultum, nec uulgatum esse uolebat, nam quod Buccatius Gorgon ait terram significare, et Demon Deum, sua est ipsius Buccatii interpretatio, partim uera, et partim falsa, sed tota praepostera. Quo fit, ut saepe miratus sim, nescio quos, qui tantam illius Genealogiis auctoritatem impenderint, ut non illas modo in testimonium citent, sed etiam (ut audio) interpretati sint. Non tamen equidem inficias ierim, Ioannem Buccatium hominem fuisse studiosissimum, et elegantis [p.III] ingenii, ut ea ferebant tempora, ingeniosum etiam et eruditum, sed non in latinis, et eo minus in graecis is fuit, qui in proprio idiomate, hoc est in Hetruscis, patrio scilicet, et uernaculo sermone, in quo soluta oratione omnes ante et post eum qui scripserunt, magno post se interuallo reliquit, ut ueras illas esse credam aetatum conuersiones, et temporum periodos, quas philosophi quidam prodiderunt, quibus ad summum quaeque perueniunt, et dein in praeceps paulatim dilabuntur, et corruunt: quod non modo de caeteris rebus omnibus, sed et in bonis artibus, et literarum, militiaeque, plane contigisse uidemus. Sed de his satis. Certe Demiurgum, non Plato solum et Trismegistus Hermes, Irenaeus, et alii, uerum etiam Latini uocem illam interpretantes, principem Deum, et opificem et fabricatorem Deum appellarunt, aliisque huiusmodi nominibus. Sed de his hactenus, mi Princeps optime, ne te pluribus obtundam. Vale.

[p.IV]

RERUM QVAE HOC LIBRO CONTINENTUR, Catalogus.

Tota haec historia XVII Syntagmatibus distinguitur, et primo quidem summatim haec continentur:

De Deis in uniuersum, et qui primi deos colere instituerunt, et quam uarie de deis philosophi senserunt. Tum de deis Miscellaneis et Topicis, demum quam uaria et diuersa a priscis pro deis culta sunt. Syntagma primum.

De Ioue, Belo, Ammone, et caeteris. Syntagma II.

De Iunone, Hymenaeo, et Talassio. Syntagma III.

De Caelo, Saturno, Rhea, Magna matre, de Bona dea, de Vesta, de Iano et Vertuno deis. Syntagma IV.

De Neptuno, et uxore, et aliis deis aquaticis, itemque de Nymphis, deque Aeolo, et uentis. Syntagma V.

De Plutone et Proserpina, caeterisque Inferorum deis. Syntagma VI.

De Apolline, et uariis diuinationum generibus, et de Aesculapio, et Musis, et Aurora. Syntagma VII.

De Baccho, et Osiride, et Priapo. Syntagma IIX.

De Mercurio, et Somno, etc. Syntagma IX.

De Marte, Bellona, Victoria, de Hercule, deque Martis et Herculis uxoribus. Syntagma X.

De Minerua. Syntagma XI.

De Diana, et Iside, et Latona. Syntagma XII.

De Venere, Cupidine, Gratiis, Adonide et Vulcano. Syntagma XIII.

De Cerere, et Triptolemo. Syntagma XIV.

De Daemonibus, Geniis, Lemuribus, Laribus, Laruis, Pane, Satyris, Themide, Lamiis, caeteris. Syntagma XV.

De Fortuna, multiplicique eius numine ac potestate, de Nemesi Rhamnusia, et Adrastea. Syntagma XVI.

De Sacrificiis, de templis, sacerdotibus, et festituitatibus, item de expiationibus, supplicationibus, lectisterniis, aliisque eiusmodi: de mortuorum inferiis: demum particularis Sacrificiorum descriptio. Syntagma ultimum.

[p.1]

Historiae Deorum Gentilium

SYNTAGMA PRIMVM, LILIO GREGORIO GYRALDO autore.

AD D. HERCVLEM ESTENSEM II. FERRARIAE DVCEM 17.

Inter multos qui hac tempestate se Theologos nuncupari uolunt, constans sane opinio inualuit, ut eorum nullus qui se mansuetioribus Musis, hoc est humanitatis studiis addixerit, habeatur uerus ac sincerus Christianae pietatis et religionis cultor: cum tamen et hoc ipso tempore et esse plerosque, et ante actis seculis plurimos fuisse uideamus, qui huiusmodi professioni cum addictissimi fuerint, in praeclaros tum morum, tum sanctimoniae splendore uiros euaserunt. Sed ego cum eius impietatis notam ne subirem, a teneris usque annis omni nisu conatuque laborauerim: tum maxime nunc mihi cauendum uideo in hac mea iam ingrauescente annis, et affecta morbis aetate, et hoc iniquo praesertim tempore, atque adeo hac scriptionis parte, qua gentilium Deorum nomina et cognomina et imagines statasque cerimonias rudi admodum et tumultuoso stilo, meo scilicet, collectas persequi institui: quam quidem impietatis calumniam me duobus his argumentis facile euasurum sum arbitratus. Et primo, quod tibi, Hercules, omnium quos nouerim principes, Christianae religionis obseruantissimo, nostram hanc qualemcunque lucubrationem dicamus, cuius uel solum nomen mihi erit pro Mineruae clypeo: altero, quod paucioribus quam per me fieri potuit, in prima libri fronte meam ascripsi, quam erga unum Deum sententiam fidemque et nunc habeo, et ad ultimum usque spiritum sum habiturus: quam etiam (quoniam homo sum) nihilominus moderandam corrigendamque censurae piorum patrum, id est Pontificum, subiectam esse uolo.

Neminem adeo rudem, adeoque feris moribus, et ab omni cultu tam alienum esse puto, qui in hoc omne quod cernitur oculos attolens ac intuens, Deum unum sempiternum increatumque eius totius conditorem et opificem gubernatoremque non esse fateatur, ipsumque eundem ui sua ac immensa potestate cuncta et regere et moderari: unumque potius ad totius ipsius moderationem et regimen, quam plures, quem Deum omnes uocauere: Deum inquam, qui mens est aeterna perfectae uirtutis, cui nihil accedere, nihil decedere potest ad perfectionem, proptereaque illum optimum maximum, et omnipotentem et esse, et quotidie pio instituto inuocari uidemus. Et cum unus sit, nefas est existimare, alios apud alios esse deos, [p.2] seu barbaros illos, seu Graecos atque Romanos. Sed uti Sol, Luna, Coelum, Terra, Mare, communia sunt omnibus, licet aliis apud alios nominibus appellentur: ita eadem ratione unus est Deus, cuius ubique uis est et prouidentia, omnia alit, sustinet, exornat: alii tamen apud alios sunt ritus legibus instituti, aliae caerimoniae, alia nomina, alia symbola, obscure quidem a primis auctoribus condita et consecrata, uni tamen supremo et praepotenti quae aptari et conuenire debent, quorum omnium interpretationem et explicationem non facile, nec sine periculo quilibet disquirere, uel praesumere potest: quod non pauci freti ingenio facere uolentes, in uarias superstitiones inciderunt. Et ut huius aetatis ne meminerim, plures antiqui Deos confinxere, ita ut usque ad XXX milia haberi prodiderint, et inter hos CCC Ioves. Hinc merito Dionysius et Eusebius, aliique per modum negandi Deum definiunt, ut nulla dicant mundi opera Deum esse, hoc est, neque Coelum, neque Aethera, neque Solem, neque Lunam, neque Stellarum fulgores, neque Elementa, neque uniuersum denique, et quae in eo sunt, mundum deum esse, sed Dei ipsius esse opera. Alii rursus πολυθεότητα, id est, plurium deorum impietatem fugientes, nimio inquirendi studio in ipsam impietatem, quasi in uoraginem quandam delapsi sunt. Hoc certe modo Euhemerus, Messenius an Tegeates, nunc non quaero, et Abderites Protagoras, simili modo et Theodorus Cyrenaicus, et Melius Diagoras peccauere, et alii apud antiquos, utinam et non plurimi hoc nostro quoque tempore. Hunc igitur ego unum Deum, quem dixi, qui totam molem istam cum omni elementorum instrumento, corporum, spirituum, uerbo quo iussit, ratione qua disposuit, uirtute qua potuit de nihilo expressit, et colo et ueneror. unum inquam Deum, aeternum patrem, potestate, sapientia aeternum filium a patre genitum, amore aeternum spiritum ab utroque procedentem, illumque ipsum trinum et unum, uel, ut ἐμφατικοτέρως et expressius dicam, ἕνα θεὸν ἐν τριάδι, καὶ τριάδα ἐν μονάδι, pio ac sanctorum Christianorum consensu tota anima et mente, et predicabo, et continue adorabo. Huius unius Dei nobis nomen sufficit ad diuinitatem, eiusque maiestatem implorandam et celebrandam: nisi cum distinctionis interdum causa personas ipsas nuncupamus, Patrem et Filium et Spiritum sanctum, quod nomen CHRISTVS in sacra expiationis ablutione discipulos inuocare docuit. nec Deo nos nostro, ut gentes, tot nomina et numina imposuimus: Vnus inquam, unus Deus est: nec quod nos πατέρα, καὶ λόγον, καὶ ἅγιον πνεῦμα dicimus, plures deos intelligimus, ut aduersus nos calumniantur Hebraei. Vnum

deinde nomen filii ueneramur, per coelestem nuntium matri Virgini significatum, IESV: a sacra et coelesti regia unctione graece CHRISTVS appelatus, a quo Christianum [p.3] nomen propagatum est: Hebraice uero Messias, seu Meschias. Sed quoniam Deos gentium scripturi sumus, par uideri posset, ut hoc loco subsignaremus, qua ratione nostra religio sanctissimae Trinitatis, Patris et Filii et Spiritus sancti nominibus uti consueuit. Sed quoniam haec a plerisque prodita sunt, et inter eos Isidorus libro Etymologiarum VII commode colligit, ea ipsa missa faciam: Hebraea tantum, et pauca quidem attingam, idque breuissime, ne duris et stridentibus uerbis te fastidio afficiam, et quod ante me et alii hoc fecere. Primum ergo et sanctissimum Dei nomen apud Hebraeos ex quatuor eorum literis constat 🕭🕮🕭🖂 Iheuhe, quod nomen Hebraeis nefas est ore pronunciari: sed pro eo illud similiter quatuor etiam literarum enunciare soliti sunt 🖂🗀🕶🖉, id est Adonai, quod numero plurium effertur, ab Adon, id est Dominus. Verum enimuero sanctum illud nomen et est et uocatur τετραγράμματον, ineffabile et inexplicabile: nostra uoce, id est humana, minus potest. quo enim modo Iheuhe in articulatam nostram loquendi normam deducere possumus. Quidam tamen Ioua pronunciant, unde et Iouis nomen uolunt esse deriuatum: quos iure et merito sanioris capitis homines rident. Alii rectius Iehoua enunciant, quod apud antiquos quosdam Hebraeos legimus hac figuratione notatum, tribus uidelicet Iod literis, quae circulo concludebantur, supposito puncto, seu accentu Chamez, hoc modo # . Sed postquam de hoc nomine tetragrammaton aliquid dicere coepimus, libet hic tibi quaedam affere, quae etsi nescio quo modo superstitiosa uidentur, quoniam tamen non sunt a nostris penitus aliena, non indigna uisa sunt relatu. Antonius urbis Romae Cos. an is postea Imperator fuerit ignoro, Rhabbenum quendam Haccados, tunc celebrem Hebraeorum doctorem rogasse fertur, ut de quatuor literarum Dei nomine, et de XII, ac item de XVII quid sentiret exponeret. Illi Rhabbenum respondisse ferunt, ut scribit doctor Nehumias Haccanae filius, in epistola Arcanorum ad filium: Quod Antonine petis de ueritate instrui, eius scilicet quod significat nomen quatuor literarum, nomen XII, et nomen XLII, tibi significo: haec scias uelim arcana et diuina esse, quae omnibus hominibus clam esse debent. Sed quoniam te ex iis esse intelligo, cui tuto arcana creduntur, consentaneum ratus sum, tui similibus huiusce modi res patefacere (neque enim talibus hominibus arcana haec occultanda sunt). Quare sic habeto, Deum nomen non habere, cuius notionem nos mortales habere possimus: eius enim substantia nomen est ipsius, atque etiam e contrario, nam sicut eius substantiae noticiam habere non possumus, quoniam si eam cognosceremus, ei similes efficeremur: ita nec eius nominis cognitionem habere possumus. Scito tamen, eius nomina attributa esse: nomen enim quatuor litera[p.4]rum operationibus eius peculiare est, ideoque ostendit eius noticiam nescio quo pacto perfectiorem, illique magis accommodatam, prout noster intellectus concipere facilius potest: quare ex hoc ipso nomine eius omnia procedunt nomina. Ideoque etiam Hebraeo nomine Semhammemphoras uocatum est, non quod nomen sit ex ipsius substantia, sed quod nos ita uocamus, prout nostra facultas comprehendere potest, cum altius penetrare non possit. Scire igitur debes, XII, et XLII literarum nomina proprie non esse nomina, quae illarum literarum numero constent, sed quodlibet eorum sunt uerba diuersa, quae uerum quidem ostendunt. atque hactenus Rhabbenus. Moses uero Aegyptius in libro More inscriptus, Omnia (inquit) nomina creatoris et opificis in libris omnibus inuenta, ab effectibus deriuata sunt, praeter unum illud Iheuhe, quod est nomen peculiare creatori altissimo: et propterea uocatur Semhammophoras, id est, nomen expositum. Sed hoc planius idem qui supra Rhabbenus in eo qui inscribitur, Arcanorum reuelator: Attende, inquit nomen quatuor literarum, prout eius est scriptio (sic enim nostra Hebraica litera scribitur 🕭🕮🕭🖂) Iehoua, uel Iheuhe, ipsum Deum generantem significare. et quia non potest esse generans absque eo qui generatur, necessario amor a generante in generatum est, et contra procedere debet: quoniam si hoc non esset, non generaret: et si non procederet amor a generato in generantem, et si distingueretur generatus a generante, duae substantiae essent. propterea nos uolumus generantem et generatum unam esse substantiam: et perinde necesse est, ex altero in alterum procedere amorem. Ea propter ex hoc Semhammephoras deriuatum est nomen XII literarum, estque Pater Filius et Spiritus sanctus, quod nomen in lingua nostra Hebraica XII literis scribitur. Quoniam uero non inuenitur aliquid in Deo, quod non sit Deus, ex nomine XII literarum emanat nomen XLII literarum, quod est, Pater deus, Filius deus, Spiritus sanctus deus, Trinitas in unitate, et unitas in trinitate, (quae in hebraeo, non latino sermone, sunt XLII literae.) Notare autem debebis, haec nomina esse ex diuinis arcanis, quae a quibuscunque occultari debent, quousque ueniat Messias, iustus noster. Illa tibi

patefeci, tu uero fortiter occule. haec Rhabbenus. Sedenim apud Hebraeos nomen XII literarum hoc modo profertur, Ab ben ueruah haccados. quod sic interpretatur, Ab pater, Ben filius, Veruah haccados et Spiritus sanctus: uel ut alii pronunciant, ueruah haccades, hoc est spiritus sanctitatis, genere neutro, ut et Graeci ἅγιον πνεῦμα. Verum enimuero, ut nomine XII literarum quatuor literarum nomen exponere consueuerunt antiqui Hebraei, ita nomen ipsum XII literarum exponebant nomine XLII literarum: id quod Moses Aegyptius Maymonis filius pluribus ostendit. sed nos paucis contenti erimus, inter [p.5] quae et hoc ait: Nouit autem quicunque intellectu uiget, non posse aliquo modo fieri, ut uerbum unum constet ex XLII literis. et paulo post idem subdit: Dicebantur uero ista uerba multarum literarum unum nomen, propter unam rem quam significabant. et mox idem: Erant autem haec duo nomina magno adiumento homini ad cognoscendum Creatorem. tum deinde subiungit: Quicunque eius nominis scientiam habet, et sibi in illo cauet, mira sortitur: quae non est cur ego hic repetam. Porro nomen XLII literarum quidam sic interpretati sunt, Pater Deus, filius Deus, Spiritus sanctus Deus, tres in uno, et unus in tribus. Sed hanc de summa trinitate sententiam ex his sacris nominibus Athanasium in Symbolo expressisse, uerisimile uidetur. Habent praeterea Iudaei et alia Dei immortalis nomina quatuor literarum, inter quae et ista sunt: Adonai, ut diximus: Ehie, id est, qui fui, sum, et ero, licet nostri aliter interpretentur: Agla, et alia quaedam, sed non arabaha othioth, ut ipsi dicunt, id est, non tetragrammata. Scribit praeterea Algazelus librum de nominibus Dei, aliique.

Est et Dei nomen Hebraeis El, Eloha: unde est Elohim in plurali, id est Dei, ut saepe in sacris literis legimus, quo trinitatis mysterium plane confirmatur. nam et cum singulari uerbo coniungitur, ut illud statim in fronte Geneseos: In principio creauit Elohim, id est, Dii. sed et huiusmodi plura extant exempla, in sacra Hebraeorum scriptura. Est et Μακὼμ Dei nomen, et locum significat: quia Deus immortalis ubique locorum praesens est. Dayyan etiam Deus, id est iudex, appellatus est: et Czadik, hoc est iustus: item Sadai, id est, qui sufficit, et nullo indigeat, omnibusque suppetat: Hannum, hoc est gratiosus et pius, uocatus est. Sed huiusmodi sylua hebraeorum nominum adeo est aspera et senticosa, ut admodum difficilis uideatur nostris hominibus: quare pauca de multis satis erit, hic tibi annotasse. Sunt et LXXII Dei nomina, quae iidem ipsi Hebraei se elicuisse gloriantur ex tribus Exodi uersiculis, cap. XIIII. ubi legitur, Et mouit se angelus deorum: uel ut alii conuerterunt, Et profectus est angelus Dei: uel ut uulgata habet editio, Tollensque se angelus Domini, qui praecedebat. at uero LXX interpretes ita, ἐξῆρε δὲ ὁ ἄγγελος τοῦ θεοῦ ὁ προπορευόμενος. Sedenim de LXXII his nominibus nos non loquemur, quoniam eorum magis mihi commenta uidentur, qui Cabalae operam nauant, quam eorum qui pie Deum colunt, ac simplici, castaque et pura mente uenerantur. Nam et decem eorum modos et figuras comminiscuntur, ita ut pene in infinitum procedant, adeo (si fari liceat) ut magis insanire, quam Deum docere uelle uideantur: quibus etiam LXXII nominibus et Dauidis regis psalmorum uersiculos singulos singulis annectunt. Quo mihi magis mirum uidetur, nonnulla bene nata ingenia etiam nunc esse, et superioribus annis fuisse, qui in huiuscemodi [p.6] plusquam labyrintheis Maeandris, ut sic dicam, desipere studeant, nisi quatenus Iudaeis per suamet arma respondere possint.

Sed iam mittamus has Hebraeorum de Dei nominibus, ut aiunt ipsi, figurationes: et quanquam uideretur forte non ab re mihi Christiano, et sacris Christi, utinam non immerito, initiato, non alienum esse diuina nomina recensere, quibus nostra Ecclesia uti consueuit, in praepotentem Deum appellando. Sed adeo in eis recensendis sudasse uidemus, ut alios nunc mittam, Dionysium magnum illum Areopagitam, ut omnino mihi abstinendum duxerim. Te igitur, si curiosius fortasse scire desideras, ad ipsius Dionysii uolumina, et eorum qui illa tum graece tum latine interpretati sunt, relego. Sed unum illud praecipuum et mysticum est nomen apud nos tetragrammaton IESV, in quo omnis potestas et uis diuina significatur, cui omne genu flectitur, ut ait ueritatis praeco, coelestium, terrestrium et infernorum.

Porro nec illud te latere uelim, non modo Hebraeis, barbaris et Graecis, sed et Latinis et Christianis, et quibusque ferme nationibus, Dei nomen τετραγράμματον esse. et de Hebraeis iam quidem dictum est, et Christianis: nunc pleroque commemorabo. A Latinis primum Deus appellatus est, a Graecis Θεὸς, ab Aegyptiis Θωὺθ et Θεὺθ, et per contractionem nonnunquam trium literarum Θὼθ, ut etiam apud Hebraeos aliquando obseruatum est. Persae Σύρη Deum uocant: Tyrrheni, seu Hetrusci Εσὰρ, tametsi quidam cum diphthongo scribant, ut Hesychius et Annius. Magi Ὀρσὴ, Arabes Ἀλλὰ , Assyrii Ἀδὰδ, Mahometes et Turcae Ἀγδὶ, populi nuper reperti Ζιμὶ, et si qui alii fortasse sunt, quorum nomina ad meam nondum noticiam peruenerunt. Caeteris ergo missis, par esse uidetur, nostram et

graecam uocem, hoc est Deus et θεὸς, breuiter interpretari. Deum ex Latinis nonnulli a dando deductum nomen arbitrantur, quod scilicet Deus omnia det. Alii, quod ei nihil desit. Sunt qui ἀπὸ τοῦ δέους, hoc est a metu et timore inflexum uelint: id quod Statius Papinius in Thebaide et in Satyrico Petronius Arbiter innuere uidentur, cum ita canant: Primus in orbe Deos fecit timor, seu metus, ut alii legunt. Alii a graeca uoce, id est θεὸς, deflexum putant. Sedenim θεὸν Plato in Cratylo, et eius interpres Proclus, ἀπὸ τοῦ θεῖν, hoc est a currendo deduci arbitrantur. nam cum homines uiderent Solem, Lunam, Astra, Coelum ipsum, currendo semper circumuolui, Deos esse arbitrati sunt: hoc est, ut Plato ait, ἀπὸ ταύτης τῆς φύσεως τῆς τοῦ θεῖν, θεοῦς αὐτοὺς ἐπονομάσαι, hoc est, ab hac ipsa tali currendi natura Deos nuncupauere. Moschopelus ex Aristotelis sententia ab eodem uerbo deducit θέω. sed elementa ait semper currere. Alii θεοὺς παρὰ τὸ θέομαι, quod speculor significat, quoniam in Deo ipso et diuinitate tanquam in speculo cuncta cernantur. Cornutus, seu Phornutus, [p.7] ἀπὸ τῆς θέσεως deriuari scribit, hoc est, a positione. DEVS ergo, ut Seruius etiam notat, generale nomen est omnibus: nam inquit, quod graece δέος, latine timor uocatur: unde Deus dictus est, quod omnis religio sit timori. Nunc cum Dei nomen exposuerim, addendum tibi, quibus uocabulis diuinitatis cultus appelletur, ut res tota constet. A Latinis primum Religionem uocatam uidemus: quod nomen, si M. Tullium sequamur, a relegendo deducitur, id est diligenter retractando: si Lactantium audiamus, a religando, quod obstricti et religati Deo simus. Si uero Aurelium Augustinum audire malumus, a religendo, quasi probe eligentes. Quod si Massurio Sabino et Gellio stemus, a relinquendo deducitur. nam id religiosum esse statuunt, quod propter sanctitatem remotum ac sepositum a nobis sit. id quod et Macrobius asserit, ex Ser. Sulpitii sententia: A relinquendo, inquit, religio dicta, ut a carendo Ceremonia: tametsi cerimoniae ab aliis a Ceretanis dicantur. Transfertur hoc religionis uocabulum ad alia quaeque, quae summa animi integritate peraguntur, ad excessum usque. Vocatur et Sanctitas, et Pietas, ut est in primis apud Ciceronem de Natura deorum. haec graece et εὐσέβεια et θρησκεία dicta est, utpote a Thracibus Orpheo scilicet primum in Graeciam aduectam: quae et a furore, notissima uoce Orgia dicuntur, ab Orphicis primum et Bacchicis usurpata. Sed et ex nostris quidam Deorum cultum uocauere, graecam illam uocem referentes θεοσέβειαν. Est et uocabulum illud iam aeque latinis et graecis Christianis usitatum, λατρεία, quae Deo ipsi tantummodo debetur: apud gentes uero et profanos λατρεία et δουλεία eodem sensu, pro seruitute capiuntur. has Theologi nostrates distinxere, et λατρείαν, ὑπερδούλειαν, et δουλείαν dixerunt, primam Deo attribuentes: alteram, id est hyperdulian, Virgini matri: reliquam diuis et sanctis. Est et graecis frequens τελετὴ, qua uoce et Latini nonnunquam usi sunt. Est et nostris ueneratio, et adoratio, et si quae alia eiusmodi sunt. Sed iam quod instat agamus.

Cum Deos gentium, et eorum cognomina hoc libro complecti proposuerim, quantum imbecilles et animi et corporis uires patientur, uisum est non incongruum, nec ab re fore, si quaedam altius repetam, quae de Deis antiqui uiri doctissimi statuerunt, ut facilior uia praeparetur ad ea quae deinceps tractanda sunt. Diligentissimus ac probatissimus omnium Graecorum consensu historiae scriptor Diodorus Siculus: De deis, inquit, et qui eos primi colere docuerint, et quid de illorum immortalitate senserint, paucis propter rei difficultatem exprimi non potest. Verissime quidem illi Diodoro et gentili, et in errorum tenebris uersanti: sed uerum Deum colentibus non ita difficile, ut ex iis quae nostri scriptores contra gentium religiones pridem docuerunt. Scribit D. Cyprianus in eo, quod idola [p.8] dei non sint: Hoc (inquit) ita esse, Alexander magnus insigni uolumine ad matrem suam scribit, metu suae potestatis, proditum sibi a priis hominibus, a sacerdote secretum: quod maiorum Regum memoria seruata sit, inde colendi et sacrificandi ritus inoleuerit. Haec ille.

Cum igitur Deorum gentilium nomina et cognomina non tam interpretari, quam ridere uanitatem meditarer, uariae eorum opinones sese mihi offerebant: quarum hic nonnullas breuiter afferre placuit, ab eaque exordiri, quam in Asclepio Aegyptius ille Hermes ter maximus attulit, qua alios ait deos a Deo illo maximo et summo sanctos, alios ab hominibus: quae uerba qui audit, ut a me posita sunt, putare posset, dici de simulachris deorum, quia opera sunt (ut magnus uates et rex canit) manuum hominum. at ille uisibilia et contrectabilia simulachra, uelut corpora deorum esse asserit, in quibus inesse quosdam spiritus inuitatos, qui aliquid ualeant siue ad nocendum, siue ad desideria eorum nonnulla complenda, a quibus eis diuini honores et cultus obsequia deferebantur. Sed haec ab Aurelio Augustino in VIII. de Ciuitate Dei redarguta et explicata sunt. quare nos Aegyptiorum theologia quid hac de re sentiret, potius afferamus: Aegyptiorum inquam, qui Platone teste, se aliorum antiquissimos haberi uolunt. tametsi non

desunt, qui id inficiantur, Graecosque in Aegyptum cum alluuionis et cataclysmi temporibus, tum aliarum cladium causa transmigrasse prodiderunt. Hi ergo, ut Diodorus et Eusebius tradunt, deorum genus primum apud se extitisse uolunt, duosque deos in primis affirmabant, Osirin et Isin: illum solem, hanc lunam interpretantes. dein eorum caeteram turbam commenti, adeo ut non modo homines et rationis expertes animantes, sed et hortensia ipsa et holera pro deis habuerint et coluerint. Non dissimilia a Lactantio in secundo, et Herodoto, et Strabone, et Iuuenale, ut alios mittam, traduntur.

Aethiopes, qui et ipsi antiquissimi feruntur, se primos etiam deos coluisse affirmabant: quod uerisimile etiam Diodoro uidetur, quod eorum sacra omnibus gentibus grata extiterunt: atque ideo Homerus quoque Iouem et deos caeteros induxit suo carmine, tum ad sacra quae eis de more fiebant, tum ad odorum suauitatem commigrare solitos. Eadem sacrorum ratione illis a deis concessum existimabatur, ut semper liberi fuerint, neque unquam bello uicti, nec ab exteris regibus subacti. Sed quoniam Aethiopum fuit regio amplissima, uarii iccirco apud ipsos deorum cultus et sacra fuere. quidam enim apud eos sempiternos deos, alii mortalis et corruptibilis naturae participes esse putauere. mitto, qui nullos esse deos credidere, ut praesenti nostro negotio alieni.

Ad haec Phoenices de deis et rerum principio miranda tradiderunt, quae in eorum theologia leguntur, quam primum Phoenicum [p.9] lingua exquisitissime conscripsit Sanchuniathon Berytius, uir inter antiquissimos connumeratus: quem uel ante tempora Troiana floruisse, prodiderunt Porphyrius Tyrius philosophus in IIII. eorum quos aduersus Christianos libros euomuit, et Eusebius Pamphili libro primo Praeparationis euangelicae. Eam theologiam Philon Byblius, non ille Hebraeus, in Graecam linguam transtulit: licet Cyrillus Alexandrinus in VI. eorum quos contra Iulianum Caesarem scripsit, non Philonem, sed Iosephum Hebraeum scribere uideatur. uerum librariorum hoc erratum, non auctoris putauerim. Certe multos Phoenicum deos legimus, Dagona, Chamum, etc.

Atlantides etiam, qui (ut notissimum est) Africae populi sunt, tum pietate et religione insignes habiti sunt, tum et erga aduenas et peregrinos hospitalitate commendati fuerunt. hi ab se deorum genus manasse asserebant, idque credi uolebant. Primum uero deum οὐρανὸν, id est Coelum, apud se regnasse praedicabant: et plures duxisse uxores, et quibus XLV liberos sustulit, praecipueque ex Titea XVII, qui a matre Titanes uocati sint. Sed horum Atlantidum reliquam theologiam in IIII. a Diodoro, et in II. de Praeparatione Euangelica ab Eusebio leges. nos, ut contigerit toto hoc libro, nomina et cognomina recitabimus.

Augilae, et ipsi Africae populi, nullos deos putarunt praeter defunctorum manes, a quibus responsa petere solebant, sepulchris incubantes, ut Mela aliique prodiderunt.

Phrygum item theologia de Deorum origine, his non ualde absimilia asserebat, eodem Diodoro et Eusebio testibus: de qua, cum Cybelis cognomina interpretabor, plura referam.

Persarum quae de Deis fuerit sententia, afferamus. Persae nec statuas, nec aras erigebant: deos uero, ut Strabo scribit, putabant, Coelum, quem Iouem existimabant: Solem colebant, quem Mithran uocabant: de quo in Apolline, quae multa collegimus, recitabimus. colebant item Lunam et Venerem, et Ignem, et Tellurem, et uentos, et aquam: quibus quomodo rem sacram facerent, cum de sacrificiis agemus, pluribus disseremus.

Iudaei quoque, ut Cornelii Taciti uerbis agam, mente sola, unumque numen intelligunt: profanos, qui Deûm imagines mortalibus materiis in species hominum effingant: summum illud et aeternum, neque mutabile, neque interiturum. igitur nulla simulachra urbibus suis, nedum templis sunt: non regibus haec adulatio, non caesaribus honor. Sed quia sacerdotes eorum tibia tympanisque concinebant, hedera uinciebantur, uitisque aurea templo reperta, Liberum patrem coli, domitorem orientis, quidam arbitrati sunt, nequaquam congruentibus institutis: quippe Liber festos laetosque ritus posuit, Iudaeorum mos absurdus sordidusque. haec quidem Tacitus, mendaciorum (ut ait Septimius) [p.10] loquacissimus: cui et Plutarchum in Symposiacis paria scribentem uidemus, recte necne, nunc non est discutiendi locus.

Ceterum et Germani prisco tempore, ut idem etiam Tacitus scribit, nec deos cohibere parietibus, neque in ullam humanioris speciem assimilare, ex magnitudine coelestium fas arbitrabantur. Sed de his hactenus. nimis quippe longus sermo foret, si omnium nationum omnes sententias hac in re afferre uellemus: et propterea nos incaepta nostra sequamur. Scribit Isidorus, apud Graecos Cecropem primum omnium Iouem appellasse, simulachra reperisse, aras statuisse, uictimas immolasse, uisis (inquit) nequaquam istiusmodi rebus in Graecia. At uero Didymus in libris ἐξηγήσεως πινδαρικῆς, colendorum deorum auctorem primum fuisse Melissea Cretensium regem scribit, qui et illis primus sacrificauit, ac ritus nouos sacrorum ac pompas

induxit. Hic autem Melisseus duas filias habuit, Amaltheam et Melissam, quae Iouem infantem aluerunt: et dein Melissam Magnae matri sacerdotem a patre constitutam, unde et eiusdem matris antistes Melissea ueteribus nuncupabatur. haec quidem et Lactantius. de Melissa tamen, dum Nymphas scribemus, plura dicturi sumus. Alii Iouem ipsum fuisse uolunt, qui rerum potitus in tantam insolentiam uenerit, ut ipse sibi fana multis in locis constituerit: ut est in sacra Ennii historia traditum. Nam cum ipse Iupiter terras circumiret, in quamcunque regionem ueniret, reges et principes, ut eorum populos hospitio sibi et amicitia iungeret, cum ab eis digrederetur, iubebat fanum construi hospitis sui nomine, quasi ita posset amicitiae et foederis memoria conseruari. Sic constituta sunt multa templa, ab amicis et hospitibus cognominata: ut Ioui Athabyrio, Labradaeo, Laprio, Casio, et aliis, ut mox referemus. atque ita ille ambitiosus sibi diuinos honores comparauit, quae copiosius a Lactantio prodita sunt.

Hoc quoque loco id tibi significandum duxi, quinam deorum filii a gentibus uocarentur: nam et in sacra Mosis historia deorum filii dicuntur, et Dei filii, uario licet modo, quem nobis ingeniose et pie explicat Augustinus ultimo capitulo libri XI. de Ciuitate Dei. Scribit uero Lactantius, de iis qui montium fluuiorumue dicti sunt filii, non uideri consentaneum, ex rebus sensu carentibus posse generari: sed eos potius significari, qui nati sunt ex his hominibus, qui uel montibus, uel fluuiis, et locis nomina indiderunt. id enim fuit apud ueteres maxime usitatum. Hinc Atlas, Auentinus, Tiberinus, Inachus, et similia.

Fuerunt et, qui hos in daemonas succubos et incubos retulerunt, quod scilicet potestas ea malis spiritibus ante CHRISTI aduentum permissa esset: sed et post Christum, ut aliqui astruunt, de Merlino, aliisque nonnullis. Minutius Felix in eo libro, qui Octauius inscribitur, eos ait quorum uirtutes miramur, ac eos qui repentine aduenerint, de coelo [p.11] cecidisse dici: terrae autem, quod ignotis parentibus natos, Terrae filios nominemus. quod et Tertullianus, et Fabius Quintilianus, aliique tradunt, uarie licet, ut Politianus et Merula. Gellius praeterea praestantissimos uirtute, prudentia, uiribus, appellatos Iouis filios: ferocissimos et immanes, et ab omni humanitatae alienos, tanquam e mari genitos, Neptuni filios. Sed et Seruius Neptunum prodigiorum omnium patrem scribit: Hinc etiam fit, ait, ut quotiescunque desunt parentes, redeatur in generalitatem. Sic et peregrinos, Neptuni filios dicimus, quorum ignoramus parentes. Vnde autem singuli deorum extiterint, an cuncti semper fuerint, aut qua specie, hactenus (scribit Herodotus) ignoratum est, nisi nuper atque heri, ut sic dicam. nam Hesiodus atque Homerus, quos CCCC non amplius annis ante me (ait Herodotus) opinor extitisse, fuere, qui Graecis deorum sobolem introduxerunt, eisque et cognomina et honores et diuersa officia et figuras attribuerunt: alii Orpheum existimauerunt, qui hos aetate antecesserit. Scribit D. Epiphanius, non modo uir sanctitate insignis, sed et eruditione, cum primum falsa religio per daemonum maleficia innouata est, et deorum simulachra expressa, quemque pro artificii sui materia deus sibi effinxisse: figulum ex luto et argilla, fabrum lignarium ex ligno, aurificem ex auro, argentarium ex argento et ceteros simili ratione: amplius uero unumquemque proprium affectum ad formae oculorum similitudinem descripsisse. sanguinarium quendam uirum, Martem: adulterum et adulteram, Pandemum Venerem, id est communem et uulgarem: tyrannum, Victoriam deam extulisse: sordidum autem, et huiusmodi rebus inhiantem, Saturni imaginem praescripsisse: effoeminatos et molles, Cybelem et Rheam, propter fluxus multiplicis mixturae a corporibus: gulosum uero, aut gulosam, Dianam uenatricem proposuisse: bibacem et ebriosum, Bacchum: aerumnosum, Herculem: sectantes promiscuos coitus, Iouem et Apollinem, et eiusmodi reliquos.

Sed cum eos nos qui se deos primum coluisse existimauerunt, attulerimus, de industria silui, quae in sacra historia Hebraeorum et nostra pariter traduntur, ne fontanam limpidissimam cloacae immitterem. Nostrae uero huic tractationi conuenire uidetur, ut philosophorum etiam et eorum qui sapientes habiti sunt, sententias de deis breuiter recenseamus. Scribit Origines libro aduersus Celsum quinto, Mundum quosdam uniuersum, deum esse affirmasse: et Stoicos quidem primum Deum esse mundum, et Platonicos secundum, ex caeteris Graecis aliquos tertium mundum dixisse. At nos hic potius singulorum philosophorum quas opiniones et sententias legimus, afferamus.

Inter hos primus habitus Thales Milesius, qui Deum dixit mentem, qui ex aqua cuncta formauerit, nec principium nec finem habiturus. [p.12]

Anaximander, et ipse Milesius, Praxiadae filius, stellas et astra deos esse coelestes putauit. nihil hic diuinae menti attribuit, ut ait Augustinus. Sed Cicero in primo de Natura deorum, eius ait opinionem fuisse, natiuos deos esse longis interuallis orientes, occidentesque. Vt uero ait Epiphanius, infinitum uoluit esse uniuersorum

principium: ex hoc enim omnia fieri, et in ipsum resolui.

Anaximenes, Eurystatae filius, et ipse Milesius, infinitum aera dixit, cui omnes causas attribuit, et deos ex aere ortos, ut ait Augustinus. At M. Cicero Aera ipsum Deum statuisse scribit, alii aethera dixere.

Democritus Abderites Deum existimauit mentem esse igneam, et mundi animam. Sed ab his diuersa Tullius, imagines et earum circuitus in deorum numero refert, ita ut imagines atomos intelligat. Democritus (inquit Arnobius) quamuis atomorum primus inuentor, nonne plerumque naturam quae imagines fundat, et intelligentiam, Deum loquitur?

Pythagoras, Mnesarchi filius, Deum ita definiuit: animus, qui per uniuersas mundi partes, omnemque naturam commeans atque diffusus, ex quo omnia quae nascuntur animalia uitam capiant. Sunt qui scribant, ipsum unum tantum principium, et Deum ipsum esse. Plutarchus in Numa: Pythagoras, inquit, primum principium, neque sensui neque perturbationi subiectum, sed mentem inuisibilem et increatam esse censuit. Eius quoque discipuli, Lysis et Philolaus, diuersa dixere: alter numerum ineffabilem, alter (ut sic dicam) maximi intimique numeri summitatem. communis certe omnium opinio tenet, eum in numeris Deum constituisse, et ut Origines scribit, monada Deum putauit, et sine hac nihil factum esse.

Archelaus Apollodori, uel ut alii dicunt, Miltonis, Atheniensis physicus, ex terra omnia facta dicit, ut ait Epiphanius: eamque uoluit uniuersorum esse principium.

Pherecydes quoque, eodem auctore tradente, terram dixit ante omnia factam fuisse.

Heraclitus Ephesius, deos ex igne credidit, ut Varro et Augustinus tradunt. Origenes intelligibilem dixit ignem. Simplicius idem sensisse Hippasium Metapontinum tradit.

Anaxagoras, Hegesibuli filius, Clazomenius, discipulus Anaximenis, homoeomerias rerum principia putauit, ut Lucretius cecinit, et notant cum Epiphanio alii plerique. hic et diuinum animum sensit omnium rerum quas uidemus effectorem: ita quidem Augustinus. alii uero infinitam mentem Deum statuisse scribunt, quae per seipsa moueatur. Hunc tamen, quod solem lapidem ignitum dixisset, morte mulctarunt Athenienses.

Prodicus Ceus quatuor elementa deos statuit, et Solem et Lunam, [p.13] ut Epiphanius scribit. ex iis enim uitalem uirtutem existere credebat.

Diogenes Apolloniates, Anaximenis alter auditor, Aerem quidem dixit rerum esse materiam, de qua omnia fierent: sed aerem ipsum compotem diuinae rationis, sine qua nihil ex eo fieri possit: Augustinus, plura Simplicius. At uero Diogenes Babylonius exponendi curam habuit: ante Iouis partum, et exortum Mineruae: et hoc genus caeterarum rerum uocabula esse ait, non deorum, ut auctor est Arnobius.

Cleanthes Assius, Stoicus, aethera esse statuit summum Deum: ut uero Arnobius ait, mentem modo, animum modo, modo aethera, plerunque rationem Deum esse disseruit. Straton, Naturam statuit deum, ut idem prodit Arnobius.

Antisthenes Atheniensis, multos quidem esse ait populares deos, unum tamen naturalem, summae totius artificem.

Chrysippus Cilix (nam a quibusdam Solensis, ab aliis Tarsensis dictus) Stoicus, nunc naturalem uim diuina ratione praeditam, nunc diuinam necessitatem Deum praedicabat. Zeno uero Cittieus, diuinam naturalemque legem deum esse putauit, et simul (ut Arnobius tradit) aethera: interdumque rationem uult omnium esse principuum. Idem interpretando Iunonem aera, Iouem coelum, Neptunum mare, ignem esse Vulcanum, et caeteros similiter uulgi deos elementa esse monstrando, publicum grauiter arguit et reuincit errorem. Vt uero scribit Origines ἐν τῷ περὶ φιλοσοφουμένων, hos Deum putasse principium omnium, corpus purissimum, et per omnia ipsius prouidentiam penetrare.

Xenophanes, Orthomenis filius, Colophonius, omne quod esset infinitum, adiuncta mente, Deum esse uoluit. Theophrastus, unum et uniuersum, omneque, Deum Xenophanem dixisse prodidit, ut pluribus ostendit Simplicius in Physicis.

Parmenides, Pyretis filius, Eleates, commentitium quiddam coronae similitudine efficit, quam στεφάνην appellat, continentem ardorem lucis, orbem qui cingit coelum, quem Deum uocat, in quo neque figuram diuinam, neque sensum (ait Cicero) quisquam suspicari potest. nam bellum, discordiam, et cupiditatem, caeteraque generis eiusdem ad Deum reuocat, quae uel morbo, uel somno, uel obliuione, uel uetustate delentur. Sed de Parmenide et Melisso fere consentanea assert Simplicius in primo Physicorum, eorum etiam uersus et uerba ascribens. Idem et ex Alexandro ait, a Parmenide libros duos conscriptos, in altero de ente uno intellectibili obscure et iuxta ueritatem, in altero iuxta uulgi opinionem plura statuit. Epiphanius Parmenidem ait statuisse, infinitum unum esse omnium principium. Idem uero de Melisso ita retulit: Melissus, inquit, Ithagenis filius, Samius genere, unum [p.14] infinitum esse uniuersum,

nihilque firmum esse natura, sed omnia corruptibilia in potentia. Leucippus eadem pene, omniaque imaginaria esse, nihilque uere, sed apparere, ut remus in aqua inflexus.

Empedocles Agrigentinus, quatuor naturas, ex quibus omnia constare censet, diuinas esse uoluit, quas et nasci et extingui perspicuum, et sensu omni carere, ut in primo de Natura deorum tradit Cicero. Origenes uero ait, Empedoclem constituisse litem et amicitiam, et unitatis intelligibilem ignem, uniuersi principia. Simplicius utraque commiscuit, hoc est quatuor elementa, et litem et concordiam: quo loco et eius uersus affert Cicero, et Plato in Theaeteto Eadem Diogenes Smyrnaeus, uel Cyrenaeus, ut ait Epiphanius. Idem et Theodorus, qui ἄθεος cognominatus est. dicebat enim nugas esse, qui de deis sermones habentur, nec eos esse: quare omnes ad furta, periuria et rapinas hortabatur. ac ne quidem pro patria mori: unam enim patriam mundum esse. et felicem, bonum dicebat: infelicem fugiendum esse, etiam si sit sapiens: et fatuum diuitem praeferendum. haec Theodorus, ut ait Epiphanius.

Protagoras Abderita, negabat sese omnino habere de Deis quid liqueat, sint, non sint, qualesue sint.

Xenocrates Chalcedonius libros scripsit de Natura deorum, in quibus nulla species diuina descripta est. Deos octo esse prodidit, quinque in stellis uagis, unum qui ex omnibus sideribus, septimum Solem, octauum Lunam constituit. Ex Pyrrhone Eliensi nihil certi haberi potest, nec ab eius sectae philosophis.

Plato Atheniensis, qui omnium eius sectae philosophorum sapientissimus iudicatus est, plane monarchiam defendit, nec aethera, nec rationem, aut naturam, sed ut est, Deum appellat, ab eoque mundum hunc perfectum, mirabilemque esse fabricatum. quem noster est secutus M. Cicero, et imitatus, ut alicubi de Natura deorum, et de Legibus. quin et in Consolatione sua de morte filiae Tulliae, Deum ita definit: Nec uero Deus ipse, qui intelligitur a nobis, alio modo intelligi potest, nisi mens soluta quaedam et libera, et segregata ab omni concretione mortali, omnia sentiens, et omnia mouens. Nihilominus Platonis quoque sententiam uariam fuisse cum alii, tum in iis quae Philosophumenon inscripsit, ostendit Origines: certe et in Dialogis uarius est, pro uaritate loquentium.

Xenophon Socraticus formam Dei ueri negabat uideri posse, et ideo quaeri non oportere, ut prodit Arnobius: qui et Aristonem Stoicum similiter ait, Deum omnino comprehendi non posse, affirmasse.

Aristoteles Stagirites, non est Platonem doctorem secutus. nam secum ipse dissidere, et sibi inuicem repugnantia dicere et sentire uidetur. in summa tamen, unam mentem mundo praeesse, et omnium [p.15] causam statuit. Alia quidem Cicero: sed omnino certi aliquid de Deo, ab Aristotele afferre non possumus, licet in hoc multi laborauerint, inter quos Franciscus Picus meus in libro de Prouidentia.

Speusippus, ex Platonis sorore natus, uim naturalem, animalem, qua omnia regantur, Deum esse statuit, ut in octauo scribit Arnobius.

Alcmaeon Crotoniates, Soli et Lunae, reliquisque sideribus, animoque praeterea diuinitatem dedit: qui, ut ait Cicero, non sensit, sese mortalibus rebus immortalitatem dare.

Ecphantus Syracusius, Deum mentem et animum esse existimauit, ut Origenes scribit.

Epicurus Atheniensis, ex atomis deos suos constituit, et eos quidem corporeos putauit, ab hominibus tamen discretos, hominum tamen figura. Origenes ex Epicuri sententia, sempiternos deos et incorruptos ait, sed nihil prouidere. M. Tullius libro secundo de Natura deorum de deis ab Epicuro constitutis: Non sunt, inquit, dei iis corporibus, ut aut casus, aut ictus extimescant, aut morbos metuant, ex defatigatione membrorum: quae uerens Epicurus, monogrammos deos dixit, quod semper iidem sint, nec ira laetitiaue mutari. tractum ab eo picturae genere uidetur, quod monochroma est, unius semper coloris, de quo Plinius libro XXXIII., et XXXV. Naturalis historiae. uel ut Nonius Marcellus exponit, macie pertenues, ac decolores: tractum ait a pictura, quae priusquam coloribus corporetur, lineis ex umbra fingitur. Lucilius, Vix uiuo homini, ac monogrammo. et idem alibi, Quae pictas monogrammi. Quasi id dicat Cicero, Deos qui semper sint eiusdem tenoris. et de deo Epicuri canis Lucretius: Nec bene pro meritis capitur, nec tangitur ira: et reliqua, quae ait idem poeta. Arrisit ita haec monogrammi uox Erasmo, ut in sua Prouerbia induxerit.

Brachmanae, Indiae sapientes, Deum lumen dicebant, non ut Solem, uel ignem, sed rationem, qua occulta mysteria sapientibus uidentur, ut ait Origenes.

Stoici utplurimum Deum diuinam substantiam, intelligibilem, et igneam esse decreuerunt, forma carentem, sed transmutari in quaecunque uelit, et assimilem fieri. Origines quidem contra Celsum libro quarto, uidetur Stoicos dicere deos putasse corporeos. Iidem philosophi astra et coelestia omnia quae mouentur, deos putabant: quod et Lactantius scribit. M. Tullius in primo de Natura deorum, ostendit quantum inter se dissiderent,

nec modo Zenonem secum ipsum, sed et illius sectatores, Aristonem, Cleanthem, Perseum, Chrysippum, et Diogenem Babylonium.

Aristoteles Ponticus, uaria de deo agens, ut scribit Arnobius. nam alias mundo, alias menti tribuit principatum.

Heraclides Ponticus, Platonicus, suos libros fabulis refersit, et tum [p.16] mundum, tum mentem diuinam esse putauit, et mutabilem Dei formam esse uoluit: quin et terram et coelum in deos retulit. Arcesilaus Deum solum dixit assequi posse ueritatem, minime uero hominem, ut ait Epiphanius.

M. Varro Terentius, Deum ait se arbitrari Animam esse mundi, ipsumque mundum Deum esse. mox adiungit: mundum diuidi in partes duas, id est in coelum et terram: et coelum ipsum quoque bifariam, in aethera et aera: terram uero in aquam et humum, e quibus summum esse aethera, secundum aera, tertium aquam, infimam terram: quas omnes quatuor partes animarum esse plenas, in aethere et aere immortalium, a summo autem circuitu coeli, usque ad circulum Lunae aethereas animas esse astra ac stellas, easque coelestes deos non modo intelligi esse, sed etiam uideri. Inter Lunae uero gyrum, et nimborum ac uentorum cacumina, aereas esse animas: sed eas animo, non oculis uideri, et uocari Heroas, et Laruas, et Genios. haec quidem breuiter ex Varrone. Has itaque de deis opiniones philosophorum, ex multis paucas collegimus. Sed Tertullianus Septimius, uir acutus et eruditus, longe paucioribus in Apologetico recensuit: Inuentum, inquit, solummodo Deum, non ut inuenerant, philosophi disputauerunt, ut et de qualitate et de natura eius et de sede disceptarent. Alii (ait) incorporalem asseuerant, alii corporalem, ut tam Platonici, quam Stoici. alii ex atomis, alii ex numeris, sicut Epicurus et Pythagoras. alii ex igne, qualiter Heraclito uisum est. et Platonici quidem curantem rerum, contra Epicurei ociosum et inexercitum, et, ut ita dixerim, neminem humanis rebus, positum uero extra mundum. Stoici, qui figuli modo extrinsecus torqueat molem hanc intra mundum: Platonici, qui gubernatoris exemplo intra illud maneat quod regat.

Sed gentium deos commemoranti, liceat et Plinii ridiculam pene de deis sententiam ascribere. Is igitur libro secundo ita propemodum scribit: Effigiem formamque quaerere, imbecillitatis humanae reor. Quisquis est Deus, si modo est alius, quam scilicet Sol, et quacunque in parte, totus est sensus, totus est uisus, totus auditus, totus animae, totus animi, totus sui. Innumeros quidem credere, atque etiam ex uirtutibus uitiisque hominum, ut Pudicitiam, Concordiam, Mentem, Spem, Honorem, Clementiam, Fidem, aut (ut Democrito placuit) duos omnino Poenam et Beneficium, maiorem ad socordiam accedit. Fragilis et laboriosa mortalitas in partes ista digessit, infirmitatis suae memor, ut portionibus coleret quisque quo maxime indigeret. itaque nomina alia aliis gentibus, et numina in iisdem innumerabilia reperimus: inferis quoque in genera descriptis, morbisque et multis etiam pestibus, dum esse placata trepido metu cupimus. et cetera non minus impia, quam ridicula. Sed hic Panegyristae uerba de Deo subscribam, [p.17] magis aliquanto pia quam Plinii: Te, inquit, summe rerum sator, cuius tot nomina sunt, quot gentium linguas esse uoluisti: quem enim te ipse dici uelis, scire non possumus: siue in te quaedam uis mensque diuina est, quae toto infusa mundo, omnibus miscearis elementis, et sine ullo extrinsecus accidente uigoris impulsu, per te ipse mouearis: siue aliqua supra omne coelum potestas es, quae hoc opus totum ex altiore Naturae arce despicias: te inquam oramus. et reliqua.

Poetarum uero opiniones hic tibi non ascripserim, quoniam nec fixae nec ratae sunt sententiae: nunc hanc, nunc illam, pro persona uel tempore, aliaue occasione, afferunt, ut ex Homero et Vergilio in primis, caeterisque colligimus. Orpheus tamen et Musaeus, Hesiodusque, aliique pauci, ut in Poetarum historia ostendimus, nonnihil attulisse uidentur, sed sublustri luce. At his omnibus mihi longe sapientius Simonides Ceus, poeta lyricus, de Deo Hieroni Siciliae tyranno respondisse uidetur. cum enim de ipso Hiero quaesiuisset, quid, aut qualis Deus esset, deliberandi sibi unum diem postulauit, cum idem ex eo postridie quaereret, biduum petituit, cum saepius duplicaret numerum dierum, admiransque Hiero quaereret, cur ita faceret? Quia quanto, inquit, diutius considero, tanto mihi res uidetur obscurior. atque ita tacendo Simonides mihi uidetur sapientius de Deo statuisse, quam caeteri philosophi. Hanc tamen eandem sententiam Tertullianus in Apologetico Thaleti ascribit, his uerbis: Quid enim Thales ille princeps physicorum, sciscitanti Craeso de diuinitate, certum renunciauit? commeatus deliberandi saepe frustratus. Hactenus ille.

Sed ut institutum de Deis sequamur, a me susceptum, multa M. Cicero ex Stoicorum sententia in secundo de Natura deorum enumerat: inter quae ea est reposita ratio, quae physica appellata est, ex qua plurima deorum multitudo effluxit, qui specie humana inducti fabulas poetis, si non et historicis, suppeditauerunt, et hominum uitam omni superstitione referserunt: quae uetus quidem opinio non modo Graeciam, sed et

nostros, et totum denique orbem oppleuit, ut procedente Opere ostendemus.

Martianus libro secundo Nuptiarum, cum animaduertisset M. Tullium in secundo de Diuinatione, ex Hetruscorum disciplina coelum in XVI regiones diuisisse, Deos Deasque plerasque ex his XVI regionibus enumerat, quam particulam hic ego ascribam: alio enim, quam Varro, quamue Hierocles, et alii, Deos recenset. ita ille igitur: In XVI (inquit) discernitur coelum omne regiones, in quarum prima sedes habere memorantur post Iouem dei Consentes, Penates, Salus ac Lares, Ianus, Fauores, Opertanei, Nocturnusque. In secunda itidem mansitabant, praeter domum Iouis, quae ibi quoque sublimis est, ut est in omnibus praediatus, Quirinus, Mars, Laris militaris: Iuno [p.18] quoque ibi domicilium possidebat, Fons, et Nymphae, deique Nouensiles. Sed de tertia regione unum placuit corrogari. nam Iouis secundani, et Iouis opulenti, Mineruaeque domus illic sunt constitutae. Sed omnes circa Iouem fuerant in praesenti. Discordiam uero, ac Seditionem, quis ad sacras nuptias corrogarit? praesertim cum ipsae Philologiae semper fuerint inimicae. De eadem igitur regione solus Pluton, quod patruus sponsi est, conuocatur: tunc Lympha syluestris, Mulciber, Lar coelestis, nec non Familiaris, et Fauor, ex quarta regione uenerunt. Corrogantur ex proxima transuersis sic domibus coniugum regum, Ceres, Tellus, Terraeque pater, Vulcanus, Genius: uos quoque Iouis filii, Pales et Fauor, cum Celebritate Solis filia, ex sexta poscimini: nam Mars Quirinus, et Genius, superius sunt postulati: sic etiam Liber, ac Secundanus, et Pales, uocantur ex septima. Fraudem quippe ex eadem post longam deliberationem placuit adhiberi, quod crebro ipsi Cyllenio fuerit obsecuta. Octaua uero transcurritur, quod ex eadem cuncti superius corrogati, solusque ex illa ueris fructus adhibetur. Iunonis uero Hospitae Genius, accitus ex nona. Neptune autem, Lar omnium cunctalis, ac Nerita, tuque Conse, ex decima conuenistis. Venit ex altera Fortuna, et Valetudo, Fauorque, Pauore et Manibus refutatis: quippe hi in conspectum Iouis non poterant aduenire. Ex XII. Sancus tantummodo aduocatur. Fata uero ex altera postulantur: caeteri quippe illic dei Manium demorati. Ex bisseptena Saturnus, eiusque coelestis Iuno consequenter acciti, Veiouis ac Dei publici ter quino ex limite conuocantur. Ex ultima regione, Nocturnus, Ianitoresque terrestres similiter aduocati. Atque hactenus de XVI coeli regionibus, Martiani ipsius uerbis potius, quam uel nostris uel a Crinito interpolatis, ut ab eo deos quosdam commemoratos uideres, qui minime sunt ab aliis. Alii porro Dei qui non essent in XVI his regionibus ascripti, ab eodem Martiano et Seruio ἄζωνοι uocati fuerunt, quasi non continerentur in his XVI zonis, id est circulis: de quibus quidem deis alio loco non multo post disseremus.

Fuerunt qui deos breuius hac diuisione notarent, Coelestes, Terrestres, Infernos, Marinos, Fontanos, Fluuiales. Scaeuola uero, apud Romanos uir doctissimus, ut Augustinus in IIII. de Ciuitate Dei refert, deorum tria genera tradi ait: unum a poetis, alterum a philosophis, tertium a principibus ciuitatis. Primum genus nugatiorum fuisse dicit, quod multa de deis fingerentur indigna, etc. His commode afferre possumus eam theologiae diuisionem, quam M. Varro in libris Antiquitatum diuinarum humanarumque rerum fecisse legimus apud Augustinum: Mythicon scilicet, hoc est fabulosum: Physicon, id est naturale: et πολιτικὸν, id est ciuile. Primum ait mendacissimum, et turpissimum: secundum a populis remotum, parietibus inclusum: [p.19] tertium ciuile et populare, ab antiquis institutum. primum pertinet ad theatra, secundum ad mundum, tertium ad urbes et sacerdotes.

Scribit Dionysius Alicarnasseus libro secundo Antiquitatum Romanos, uidelicet ueteres, poetarum commenta de deis eiecisse, quibus Dei inter se pugnantes dissidentesque, et adulteria perpetrantes, eiusmodique facere finguntur, quae non modo de deis ipsis, sed nec de uiris quoque probis digna essent ut dicerentur. Similia his et Eusebius Pamphili scribit in Praeparatione Euangelica. Aegre fert M. Cicero libro secundo de Natura deorum, sub persona Q. Lucillii Balbi, commenticios deos ita institutos. ita enim ait: Videtisne igitur, ut a physicis rebus bene atque utiliter inuentis, ratio sit tracta ad commenticios et fictos deos? Quae res genuit falsas opiniones, erroresque turbulentas, et superstitiones pene aniles. Et formae enim deorum nobis, et aetates, et uestes, et ornatus noti sunt: et caetera quae subiungit. Quin etiam Varro, Antiquos ait simulacra deorum et insignia ornatusque finxisse, quae cum oculis animaduertissent hi qui adiissent doctrinae mysteria, possent animam mundi ac partes eius, id est deos ueros animo uidere: quorum qui simulachra specie hominis fecerunt, hoc uideri secutos, quod mortialium animus, qui est in corpore humano, simillimus est immortalis animi, tanquam si uasa ponerentur causa notandorum deorum, et in Liberi aedem oenophorum sisteretur, quod significaret uinum, per id quod continet id quod continetur: ita per simulachrum, quod formam haberet humanam, significari animam rationalem, et quod uelut uase

natura ista soleat contineri, cuius naturae Deum uolebant esse, uel deos. haec ex Varrone. Adhaec et suos colores deis, et aetates attribuebant, ut in secundo Plinius ostendit: quo loco irrisa deorum multitudine, alios ex eis creditos scribit grandaeuos, semperque canos, alios iuuenes atque pueros, atri coloris, aligeros, claudos, ouo editos, et reliqua. Porphyrius quoque philosophus, cum Deus (inquit) lux sit, et ignem aethereum habitet, nulloque sensu capi possit, lucida quidem materia, aut crystallo, Parioue lapide ad comprehendendum lumen ipsius excipiunt. auro uero ignis, illaque immaculata natura intelligitur. multi autem nigris lapidibus inuisibile illius substantiae significarunt. Hominis quidem formam deis attribuerunt, quoniam Deus ratio. Pulchros fingunt, propter eminentissimam et indeficientem illius pulchritudinem. Diuersis praeterea figuris et aetatibus, et alios sedentes, et alios stantes, mares alios, alios foeminas, aut uirgines, aut coniuges: diuerso quoque amictu simulachra constituebant, ut eorum diuersitates significarent. Quin et alio loco idem Porphyrius, quae deis attribuantur, ea allegorice interpretanda docet: quam rem et Eusebius Pamphili repetit. Sunt etiam qui tradant, gentes effingere solere suos deos, prout earum erant instituta [p.20] et mores. unde Lacedaemonii plerosque deos deasque armatos afformabant, quia ipsi armis delectarentur. Phoenices, quia mercimoniis et mercaturae dediti erant, deos cum nummariis loculis effingere solebant, eo quod ipsi pecuniosum beatum putabant: itaque caeterae nationes. Atque adeo hinc est factum, ut mihi in Syntagmatibus his nonnihil laborandum sit, ut haec de deorum habitu et ornatu, picturaque antiquorum, figmenta patefacerem, irridendi scilicet et exsibilandi causa: quanquam et uereor, ne et aliqui mihi (ut hoc nunc tempore permulti sunt, qui alio res transferunt, pie institutas) uitio uertant, tot diuorum diuarumque imagines, tot effigies, non in templis modo et sacrarum aedium parietibus parum honeste et sancte confictas, sed passim etiam locis publicis et profanis, et irreligiosis. At de istiusmodi magis mutire possumus, quam palam loqui: et idcirco satius ea fuerit Harpocrati et Angeronae consignare. Illud certe non praetermittam, nos, dico Christianos, ut aliquando Romanos, fuisse sine imaginibus in primitiua, quae uocatur, ecclesia. Nam Varrone teste, et Augustino referente, Romani plusquam centum et XXX annos, Deos sine simulachris coluere: quod et Plutarchus in Numa ait. id quod tamen mihi non sit uerisimile, si uera sunt quae de Iani statua a scriptoribus Plinio, Macrobio et Suida traduntur. Sed et Origenes libro aduersus Celsum VII. scribit, Persas, Scythas et Lybicos, atque Syros, neque statuas arasque, sed nec templa et simulachra intueri solitos: quo loco multa acutissime disserit. At uero et illud quidam quaerunt, quo pacto uana hominibus irrepserit religio, quae homines Deos et nominarit et coluerit. et quanquam alibi attigi, paucis tamen et hoc tibi loco ascribendum duxi, quod eam Graeci et Latini pluribus sunt executi. Rudes ergo et simplices homines cum quosdam inter ipsos cernerent, qui magna et admiranda uel uirtutum, uel caeterarum rerum praeclara facinora efficerent, illos ipsos plusquam homines, hoc est Deos putabant: uel ut fieri solet, interdum in admirationem praesentis potentiae ac fortunae, siue ob beneficia etiam quibus erant affecti, ac bene ad humanitatem compositi. deinde cum reges ipsi his chari fuissent, quibus uitam composuissent, magnum sui desiderium mortui reliquerunt: unde et simulachra primum eorum finxerunt ad solatium. inde etiam defunctorum memoriam colere coeperunt, ut etiam in Sepulchralibus ostendimus. hinc M. Cicero de Natura deorum inter alia et hoc: Suscepit autem uita hominum, consuetudoque communis, ut beneficiis excellentes uiros in coelum fama ac uoluntate tolleret. Hinc (inquit) Hercules, hinc Castor et Pollux, hinc Aesculapius, hinc Liber. haec Cicero.

Sed illam quoque ethnicorum superstitionem tibi significandam, antequam caetera aggrediar, duxi, qua existimabant singulas in homine [p.21] partes, et membra, singulos deos obtinere, ut ait Placiades Fulgentius: Iouem caput, Mineruam oculos, Iunonem brachia, pectus Neptunum, cinctum Martem, renes et inguina Venerem, pedes Mercurium, sicut Democritus in Physiologumenis scripsit. unde Homerus ait,

ὄμματα καὶ κεφαλὴν ἴκελος διὶ τερψικεραύνῳ,
ἄρει δὲ ζώνην, στέρνα δὲ ποσειδάωνι.

hoc est, Oculos et caput similis Ioui terpsicerauno, Marti cingulum, et pectus Neptuno. Nam et Tyberianus poeta in Prometheo fabula ait, deos singula sua homini tribuisse. Quin et Seruius in Bucolicis Virgilii etiam illud obseruat, ideo a poeta dictum, Cynthius aurem uellit, quia auris Memoriae consecrata sit, quod et Plinius scribit: quam auris partem antestantes, seu attestantes (utroque enim modo legimus) reo attingere solebant, dum in ius uocabant. quod apud Horatium notant grammatici, super eo uersu, magna Exclamat uoce, et, licet antestari? Ego uero Oppono auriculam, rapit in ius. Meminit et Plautus in Persa et Gurgulione. nos

plura in annotatione osculi chytrae, quo aures attingebantur: quare ad nostra redeo.

Consecrata et frons Genio. Hinc Deum uenerantes frontem tangere, et ad frontem manu indita, numina adire solebant. Dextra fidei consecrata est, ut in Fidei imagine dicam. Digiti Mineruae, genua Misericordiae, unde haec rogantes tangimus, quae idem repetit in III. Commentario Aeneidos, ex Physicis excerpta. hinc etiam supplicantes, ad ea procumbere et amplecti moris fuit. quanquam et Graecos mentum attingere una, et altera manu genua apprehendere aliquando solitos, accepimus. Sedenim alio modo Astrologi hominum membra signis coelestibus assignant, ut Firmicus, et Mar. Manilius. Sed et hunc et illum mecum rideas licebit. Versus hi sunt Manilii:

Nanque Aries capiti, Taurus ceruicibus haeret,
Brachia sub Geminis censentur, pectora Cancro,
Te scapulae Nemeaee uocant, teque ilia Virgo,
Libra colit clunes, et scorpius inguine regnat,
Et femur Arcitenens, genua et Capicornus amauit,
Cruraque defendit iuuenis, uestigia Pisces.

Sic autem Firmicus attribuit, caput quidem Arieti, et ceruicem Tauro, humeros Geminis, cor Cancro, pectus Leoni, uentrem Virgini, renes Librae, inguina Scorpio, femur Sagittario, genua Capricorno, tibias Aquario, pedes Piscibus. Sed de his hactenus, licet etiam uideri possint addita: quare iamdudum in uiam redeo. Illudque primum tibi dixerim, Deum Iunoni innominabilem ab antiquis nuncupatum: hoc est, ut Plato ait, θεὸς ἀσώματος, καὶ ἄῤῥητος, καὶ ἀνωνύματος. [p.22] hoc est, ut Apuleius interpretatur, incorporeus, indicibilis, et innominabilis. Eum etiam literis scribi non posse, Martianus ostendit, qui ἀγράμματον illum appellat. Plato etiam in Parmenide, ait nullum Deo nomen esse inditum, non definiri posse, non scientia capi, non in sensus nostros incurrere, nullam de eo haberi opinionem: quocirca neque nominari, neque dici, neque cogitatione comprehendi, neque cognosci, neque ab ullo ente sentiri. quin et ante Platonem Hermes Trismegistus, et ipse θεὸν ἀνώνυμον dixit. ita enim scribit, ὁ δὲ θεὸς εἷς, ὁ δὲ εἱς ὀνόματος οὐ προσδέεται. ἔστι γὰρ ὁ ὢν ἀνώνυμος. hoc est, Deus unus, hic autem unus nomine non eget, est enim ens sine nomine. Idem Trismegistus alibi, οὗ τὸ ὄνομα οὐ δύναται ἀνθρωπίνῳ στόματι λεληθῆναι. hoc est, Cuius nomen non potest humano ore efferri. qua ex re et Apollinis Delphicum oraculum ita cecinit, οὗ τὸ ὄνομα μηδὲ λόγῳ χωρούμενον. hoc est, Cuius nomen nec oratione capi potest. Lactantius autem Firmianus: Deo, inquit, nomen non est, quia solus est. et paulo post: Deo autem, quia semper unus est, proprium nomen Deus est. D. Dionysius uero, ἄῤῥητόν τε λόγῳ παντὶ τὸ ὑπὲρ λόγου, ἀγαθὸν. hoc est, omni sermone ineffabile, super omne uerbum, bonum. et huiusmodi mille alia. Libet hic rem miram tibi afferre, fides sit penes auctorem. Lactantius IIII. Thebaidos commentario Hetruscos confirmare ait, nympham, quae cum nupta fuisset, praedicasse, maximi Dei nomen exaudire hominem per naturae fragilitatem pollutionemque fas non esse: quod ut documentis assereret, conspectu caeterorum ad aurem tauri Dei nomen nominasse, quem illico ut dementia correptum, et nimio turbine coactum exanimasse: et reliqua. Sed ut rem nostram planius patefaciamus, altius aliquanto repetam. Varro in iis libris quos Rerum diuinarum et humanarum scripsit, deos diuisit in certos et incertos. nam trium extremorum librorum primum de Deis certis absoluit, alterum uero de Deis incertis. In iis igitur ita scribit: De deis populi Romani publicis, quibus aedes dedicauerunt, eosque pluribus signis ornatos notauerunt, in hoc libro scribam: sed ut Xenophanes Colophonius scribit, quid putem, non quid contendam, ponam. Hominis enim est, opinari: Dei, scire. Sic Varro. Patet igitur, deos incertos uocasse, quorum certa ratio reddi non possit, qui sint: certos uero, de quibus nullo modo dubitari potest, Solem, Lunam, Coelum, Terram, et caetera. unde Lucanus in Pharsalia, de Hebraeorum deo, Incerti Iudaea dei, dixit. Nec tamen incerti dei, et incogniti dei, iidem habebantur, qui a Graecis θεοὶ ἄγνωστοι uocati sunt, quorum Pausanias in Attica meminit, eorumque aras celebrat, hoc est, θεῶν ἀγνώστων βωμοὺς, quae arae Epimenidis uatis Cretensis suasione erectae fuerunt. Cum enim terra Attica pestilentia laboraret, consultum est ab Atheniensibus oraculum, quibus Pythia respondit, urbemque et agros [p.23] expiari oportere, non expresso cui Deo sacra res esset facienda. Epimenides ab Atheniensibus per Niciam Nicerati filium accitus, iussit per agros oues nigras dimitti, sacerdotesque eas subsequi, et quo quaeque loco constitissent, ibi Deo ignoto propitio immolari debere. Itaque ex eo tempore, ut ait Diogenes Laertius, frequens per agros Atticae, arae sine nomine Dei uidebantur. id actum esse XXVII. Olympiade, idem scribit Diogenes: Suidas XLII. nisi forte duae fuerint expiationes: nam senem Epimenidem eo fuisse tempore, Suidas ait, et Athenas expiasse ab scelere Cylonio, de quo scelere historiam recitat Thucydides, et post eum Hesychius, aliique.

Meminit et de Deis ignotis Pausanias in Eliacis. Ait enim, cum de aris magnis et paruis in Olympia, et Ioue Olympio, πρὸς αὐτῷ δ´ ἐστὶν ἀγνώστων θεῶν βωμὸς. Apud hunc, inquit, deorum ignotorum ara. Meminit et D. Lucas in Actis apostolicis, capite XVII., ita de Paulo loquens: Praeteriens et conspiciens uestros cultus, inueni et aram in qua erat inscriptum, ἀγνώστῳ θεῷ, id est, Ignoto Deo. Meminit et de deis ignotis Tertullianus aduersus Marcionem. Sed nec illud intactum relinquam, deos nullis cognominibus cultos fuisse a Pelasgis, ut Herodotus in secundo scribit. Nec id praeterea te lateat uelim, peregrinos et hospites deos, ipsos etiam Athenienses (adeo erant religionibus addicti) coluisse, et iis aras fecisse, quos et θεοὺς ξενικοὺς uocabant, ut Apollophanes scriptis prodidit, et notat Hesychius. Suidas etiam de Xenicis deis cum alibi, tum in Hye deo, quem ait ab Aristophane inter eos deos connumeratum. Meminit et Cicero II. de Legibus. Sed iam caetera exequamur. Coelites dei ii dicti fuere, qui a superiore aethere ad Solem usque demeant, et causarum latentium arcana componunt, ἀπαθεῖςque perhibentur. Dei autem secundi, a Sole ad Lunam usque: hi uaticiniis, somniis ac prodigiis, caeterisque similibus praeesse credebantur. Fuerunt et dei reputati Maiorum gentium, ut est apud M. Tullium in Tusculanis et Lactantium in primo: qui et Maiores dei dicti fuerunt, ut puto, ut est apud D. Augustinum, sicuti etiam Minuti, qui et Minores, et Minorum gentium uocabantur: qui et Minuscularii dicti sunt, ut est apud eundem Augustinum legere ex Varrone. tametsi in plerisque exemplaribus non Minuscularios, sed Munuscularios legatur, quasi a Munusculis, id est paruis muneribus quae hominibus praestent, appellentur. Alii sunt Augustini codices, qui neutram praedictorum habent lectionem, sed Numuscularios habent, uocem (ut uidetur) a numo deductam: quae mihi utcunque suspecta est, donec apud idoneum aliquem scriptorem eam comprobem. Minorum uero gentium quos appellabant, ex hominibus in deorum numerum tralatos, qui et Ascripticii dici possunt. Hos Graeci πῤεγγεγραμμένους, et μετοίκους: illos uero, id est maiorum gentium, ἐγγεγραμμένους uocitabant. nam et Lucianus ἐγγεγραμμένον Apollinem ait, id est scriptum in XII deorum [p.24] albo. Consentes et dei fuere, quorum crebra mentio apud auctores: unde et sacra Consentia, quae tamen Festus existimat consentientium esse. Consentes quidem deos, eos dicebant ueteres, ut Augustinus in quarto de Ciuitate Dei scribit, qui in consilium Iouis adhiberi putabantur. Hi et Penates, et Vrbani etiam dicti. XII hi fuerunt, sex mares, et sex foeminae: quorum imagines auratae stabant apud forum, ut Varro ait libro primo de Re rustica. Hos Ennius, ut Apuleius et Martianus scribunt, duobus uersibus complexus est:

Iuno, Vesta, Minerua, Ceres, Diana, Venus, Mars,
Mercurius, Iouis, Neptunus, Vulcanus, Apollo.

Dicti Consentes, quasi consentientes. De XII his deis, quos in consilium habet Iupiter, Anneus Seneca meminit libro II. Questionum naturalium ex Hetruscorum disciplina. Quod autem hi XII dei XII mensibus praesiderent, docuimus in libro de Annis et mensibus. Siquidem Ianuarii tutelam, uel (ut aiunt) pontificium habere Iuno credebatur, Februarii Neptunus, Martii Minerua, Aprilis Venus, Maii Apollo, Iunii Mercurius, Iulii Iupiter, Augusti Ceres, Septembri Vulcanus, Octobris Mars, Nouembris Diana, Decembris Vesta. M. quoque Manlius mathematicus libro Astronomicon secundo, eosdem XII deos signis coelestibus eorundem mensium his uersibus assignat:

His animaduersis rebus, quae proxima cura
Noscere tutelas, adiectaque numina signis,
Et quae cuique Deo rerum natura dicauit,
Cum diuina dedit magnis uirtutibus ora,
Condidit et uarias sacro sub nomine uires,
Pondus uti rebus persona imponere possit.
Lanigerum Pallas, Taurum Cytheraea tuetur.
Formosas Phoebus Geminos, Cyllenie Cancrum.
Iuppiter et cum Matre deum regit ipse Leonem.
Spiciferae est Virgo Cereris, fabricataque Libra
Vulcano, pugnax Mauorti Scorpius haeret.
Venantem Diana uirum, sed partis equinae
Atque angusta fouet Capricorni sidera Vesta,
Et Iouis aduersum Iunonis Aquarius astrum est,
Agnoscitque suos Neptunus in aequore pisces.

Haec bis uates cecinit Manlius. Sed et XII deos alios Consenteis agricolarum duces, hos Varro enumerat: primo Iouem et Tellurem, qui et parentes magni dicuntur, Iupiter scilicet pater, et Tellus mater: secundo, Solem et Lunam, quorum tempora obseruantur: tertio Cererem et Liberum, quod ab his cibus et potio uenit e [p.25] fundo: quarto Robigum et Floram, quibus propiciis neque robigo frumenta, neque arbores corrumpit, neque non tempestiue florent, unde Robigalia et Floralia: tum Mineruam et Venerem, quarum unius procuratio oleti, alterius hortorum, unde et rustica Vinalia instituta: demum Lympham et Bonum euentum, quoniam sine aqua et successu misera est agricultura, et frustratio quaedam. XII

praeterea deorum apud Graecos crebra est mentio, Herodotum, Strabonem, Pausaniam, alios. quin et eis XIII. adiectum, Alexandrum Macedonem, refert Diodorus Siculus in Alexandro, hoc est XVII. libro Bibliothecae, quibus libris (ut ait Plinius) desiit apud Graecos nugari Diodorus. Quidam hos maiorum gentium deos crediderunt. Sane et hos XII deos in Italiam deportatos quidam scribunt, et Pisis aram habuisse communem, quae δώδεκα θεῶν βωμὸς, id est XII deorum ara uocaretur.

Semidei etiam fuerunt, quos Graeci ἡμιθέους uocabant. hi animas coelestes credebantur gerere, sacrasque mentes, atque sub humana effigie in totius mundi commoda procreatos antiquitas existimauit. Hi quidem ab Heroibus, teste Labeone apud Aurelium Augustinum, diuersi, et ante positi putabantur. Heroes uero dicti sunt ἀπὸ τῆς ἥρας, id est Iunone, ut communis opinio tenet. Augustinus libro X., capite XXI. ita scribit: Heroum nomen ab Iunone dicitur tractum, quod graece Iuno ἥρα appellatur: et ideo nescio quis filius eius secundum Graecorum fabulas Heros fuit nuncupatus. Martianus tamen: Heroes, inquit, nuncupati, quod Heram ueteres terram dixerunt. Idem et graecus Theophilus, item Iamblichus, et uetus Homeri interpres, ἥρα ἡ γῆ, κατὰ διάλεκτον. ἐκ δὲ τῆς γῆς ἐπλάσθη τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων. Heram inquit terram, secundum linguae proprietatem: ex terra enim humanum genus effictum est. Plato tamen in Cratylo ἀπὸ τοῦ ἔρωτος heroas uocatos ait, id est ab amore: quod uidelicet heroes, uel ex amore eorum erga mulieres humanas, uel amore uirorum erga deas sunt geniti: uel, ut idem ait, si secundum priscam Atticorum linguam hoc consideremus, reperiemus parum mutatum esse nominis gratia ex ἔρωτος, id est amore, unde sunt heroes geniti. uel dicti, inquit, Heroes παρὰ τὸ ἔρειν, quod dicere significat: quod Heroes facundi fuerunt, et ad interrogandum dicendumque paratissimi. et reliqua, quae summus philosophus exequitur, et quae ex Proclo excerpta, graeca dicuntur scholia. Fuere demum qui Heroes ἀπὸ τῆς ἀρετῆς, hoc est, a uirtute nuncupatos dicerent, quod scilicet uirtute Heroes praediti essent. Hierocles quidem insignis philosophus, et ipse ἀπὸ τοῦ ἔρωτος, ut Plato, heroas denominatos ait, non quod amore sint geniti, sed quod ipsi plane amore pleni essent. Grammaticus porro Seruius, potestates supernas existimauit sese humanis infundere, unde procrearentur Heroes. [p.26]

Indigetes dei antiquis uocati: Seruius in XII. Aeneidos duplici ratione indigetes dici assueuerat: uel secundum Lucretium quod nullius rei egeant, quasi Nihil indiga curae: uel certe (ait) indigetes dei sunt ex hominibus facti et dicti indigetes. Alii, quasi in deis agentes, qui ex hominibus ad diuinitatem peruenissent. Fuere qui indigetes putarent eos quos indigitari, hoc est uocari et nuncupari nefas esset: atque hos eos deos fuisse, in quorum custodia essent urbes, gentesque. Alii dicunt, si indigitare inuocare est, deos illos indigetes esse potuisse, qui inuocati faciles sint, et praesto adsint. Alii sunt qui putant indigetes appellari, quasi in loco uel geniti, uel degentes, et magis propitii patriae, loco et ciuibus. Vergilius, Dii patrii indigetes, etc. Lucanus, Indigetes fleuisse deos. Lege Decii deuotionem apud Liuium. Hinc et Aeneas Iupiter indiges dictus est, ut ait T. Liuius in primo. Ouidius in XIIII. Metamorphoseon, de ipso eodem Aenea a Venere genitrice expiato, et deo facto, ita cecinit:

Lustratum genitrix diuino corpus odore,
Vnxit, et ambrosia cum dulci nectare mixta
Contigit os, fecitque deum, quem turba Quirini
Nuncupat indigetem, temploque arisque recepit.

Tibullus libro secundo, ad Aeneam loquens:

Illic sanctus eris, cum te ueneranda Numici
Vnda deum coelo miserit indigetem.

Aeuiterni dei appellantur, quod aeuo sempiterno permaneant: qualis Iupiter, quem sic uocauit Ennius. Apuleius: Aeuiternos deos in sublimi aetheris uertice locatos, ab humana contagione procul discretos: et caetera. Seruius uidetur Aeuintegros ab Ennio uocatos dicere. Elogium antiquum legitur, D. POT. ET GEN. AEVIT. D. quod Petrus Crinitus et Coelius noster ita interpretati sunt: Deis potentibus et Genio aeuiterno dicatum. Sed et Plinius de Aeuiterno deo meminit, in cuius sacris furuum bouem immolari mos fuit, quod est a Verrio Flacco notatum.

Selectos deos uocabant Romani praecipuos, et summates, qui habebant ampliorem potestatem, quique celebriores, et in maiori haberentur cultu ac ueneratione. A D. Augustino ex Varrone XX numerantur, XII uidelicet mares, et VIII foeminae: Ianus, Iupiter, Saturnus, Genius, Mercurius, Apollo, Mars, Vulcanus, Neptunus, Sol, Orcus, Liber pater: Tellus, Ceres, Iuno, Luna, Diana, Minerua, Venus, Vesta. Certe selecti alii erant a Consentibus, de quibus iam egimus, quod et Augustinus notauit in IIII., ne tu forte fallaris, ut plerique, quos honoris causa non est cur nominem.

Semones deos dici uoluerunt antiqui, ut ad Chalcidium scribit [p.27] Fulgentius, quos nec coelo dignos putabant, obmeriti uidelicet

paupertatem, sicut Priapus, Hippona, Vertumnus: nec terrenos eos reputare uolebant, propter gratiae uenerationem. sicut Varro in Mystagogorum libro ait: Semoneque inferius derelicto, Deum depinnato attollam orationis eloquio. Liuius dixisse uidetur, Semoni Iano templum a Romanis dicatum fuisse: etsi sunt codices, qui Semoni Lano coniunctim, et per L proferant. uerba Liuii haec sunt libro VIII. ab V. C. Victrubium in carcerem asseruari iussit, quoad Cos. rediisset, tum uerberatum necari: aedes eius quae essent in Palatio, diruendas, bona Semoni Iano censuerunt consecranda: quodque aeris ex eis redactum est, ex eo ahenei orbes facti, positi in sacello Semoni Iani aduersus aedem Quirini. Porro Alexander Semoni Sango, alii Sabino Sango, uel Sancto legunt: de quo plura alibi dicturus. Legi et qui Semones interpretarentur quasi semihomines, quae speciosa quidem interpretatio uidetur. Porro et Macrobius Semoniam inter eas, quae fetrias nominatae facerent, reponit. D. Augustinus Semonem Ianum praeesse seminio, innuere uidetur, cum infans concipitur. Sunt qui et hos Patellarios uocent, quorum mentio apud Plautum: Dei me omnes magni minutique et patellarii. Hi etiam dici uidentur parui dei, ab Horatio libro III. carminum. Patellarios, eruditi dictos existimant a pateris, uel patellis, quibus ueteres deis his sacra faciebant. Ouidius in Fastis:

Fert missos Vestae pura patella cibos.

Seruat ad nos usque Patenae nomen. Quidam et iis Medioximos conferunt, de quibus nobis agendum est copiosius in Geniis. A Semonibus deis alii sunt Sumanes, dei inferni, quorum meminit Martianus in secundo.

Nouensiles dei a Sabinis Romam deducti eistimantur, atque iis a Tatio rege ex uoto aedes dicatae fuerunt, quibus indigitamenta haec ascribit Varro: Herculem, Vestam, Salutem, Fortunam, Fortem, Fidem: quae uoces quanquam Sabinorum linguam sapere uidentur, ad Romanae tamen linguae speciem adornatae sunt. Non desunt qui Nouensiles hos deos appellatos putent, quod nouissimi in deorum numerum recepti sint, quasi nouissime, id est nuper salientes: hoc est, in deorum numerum ascendentes. Sunt qui Nouensides appellent. De his post Varronem de Lingua latina, et T. Liuius meminit libro octauo ab Vrbe condita, in Decii pro legionibus Pop. Rom. deuotione: et Martianus in Nuptiis, eos in secunda regione coeli collocat, ut supra meminimus. Sed de his deis libet aliquanto, quam adhuc caeteri, locupletius disserere, ut uideas quam ingeniosa fuerit antiquitas in falsis suis asserendis deis. Nouensiles Piso deos esse credidit nouem, in Sabinis apud Trebiam constitutos. Hos Granius Musas putat, consensum [p.28] accommodans Aelio. Nouenarium numerum tradit Varro, quod in mouendis rebus potentissimus semper habeatur, et maximus. Nouitatum, ait Cornificius, praesides, quod curantibus his omnia nouitate integrentur et constent: deos nouem Manilius, quibus solis Iupiter potestatem iaciendi sui permiserit fulminis. Cincius numina peregrina, nouitate ex ipsa appellata pronunciat. nam solere Romanos, deos omnes urbium superatarum partim priuatim per familias spargere, partim publice consecrare: ac ne aliquid deorum multitudine aut ignorantia praeteriretur, breuitatis et compendii causa uno pariter nomine cunctos Nouensiles inuocari. Sunt praeterea nonnulli, qui ex hominibus diuos factos, hac praedicant appellatione signari: ut est Hercules, Romulus, Aesculapius, Liber, Aeneas. atque hactenus inuenio dissentientes de deis his auctores, contra quos Arnobius in tertio aduersus Gentes disputat.

Diuipotes dei, quos ut Varro scribit, Augurum libri scriptos habent, sunt pro his quos Samothraces uocabant, θεοὶ δυνατοὶ, uel ut latini codices habent, Theoedynatoe: haec duo, coelum et terra, anima et corpus, humidum et frigidum.

Materas deas cultas ab antiquis legimus, quibus hastae dicarentur, affigerenturque. Aegyon quippe, siue Aengyon in Sicilia urbs fuit, non magna, sed ualde uetusta et celebris, harum dearum religione: quarum templum a Cretensibus positum fuisse ferunt, ubi hastae quaedam ostendebantur, et ex aere cassides: et hae quidem Merionis, illae uero Vlyssis inscriptiones habebant, ut Plutarchus in Marcello prodidit. Matteres quoque Gallorum tela fuere, ut in Annotationibus ostendi.

Appiades deae quae dicantur ab Ouidio libro de Arte amandi tertio, uideo a multis quaeri:

His Venus e templis multo radiantibus auro
Laeta uidet lites, Appiadesque deae.

In secundo autem de Remediis:

Turpe, uir et mulier iuncti modo, protinus hostes:
Non istas lites Appias ipsa probat.

Quidam deas quae habebant templa apud aquam Appiam prope forum Caesaris, et Venerem in primis intelligunt, Pallada, Pacem, Concordiam et Vestam. nec tamen facit, quod affertur ab aliquibus ex epistula in III. Familiarium Ciceronis: Non solum Pallada, sed etiam Appiada nominabo. Illud uero Plinii ex XXXVI., Entochi Appiades et Hermerotes: Hermolaus Barbarus se nescire fatetur. Hippiades

statuae mulierum equestres, cuiusmodi Amazonum: alii Hippadas. Hippades sacrificia quaedam Athenis, quae mittebant equites, hoc est, ἱππεῖς. Ego puto omnino ab Ouidio Viriplacam deam designari: sed quare Appiades, adhuc N. L. [p.29]

Ζωγόνοι, id est, Animales geniti dei existimati, teste Proclo in Hesiodi commentariis, uitae productores, quibus perennes aquae et fluuii sacrati credebantur. De deis quidem animalibus ego alias plura, cum de Daemonibus agam. quin etiam Iouem ζωογόνον legi apud Hesychium, qui et eundem Phytalmion uocat, ut alibi dicam.

Αζώνους θεοὺς, eosdem et communes deos Latini uocauerunt, de quibus ex Martiano ante meminimus. Sic uero de his propemodum Seruius: Dei, inquit, communes sunt, ut alii dicunt, Mars, Bellona, Victoria, quod ii in bello utrique parti possunt fauere. Vt autem altioris scientiae hominibus placet, dei communes sunt, qui ἄζωνοι dicuntur: id est, qui coeli certas non habent partes, sed generaliter a cunctis coluntur. ubique enim eos esse manifestum est: ut Mater deum, cuius potestas in omnibus zonis est. Alii communes deos uolunt, Solem, Lunam, Plutonem, Martem. hi enim apud omnes inueniuntur, et sunt in omnibus terris. haec ferme Seruius. Vergilius:

In mediosque focos, et dis communibus aras.

Quare uero sit communis deus Mars dictus, suo loco copiose dicemus. Sed et hoc Erasmus duxit in Prouerbiis.

Potniades deae dictae fuerunt, furorem facientes, hoc est μανιοποιοὶ. Non procul uero a Potniis Boeotiae urbe, puteum fuisse legimus, ex quo si aqua hausta fuisset ab equis indigenis, furore agitabantur: unde dearum nomen. Sed Hesychius Bacchas et Maenadas hoc uocari nomine scribit. A Potniis autem, uel Potnia ciuitate, Potniades equae dictae sunt Vergilio in Georgicis. quem locum tamen uelim consideres, an recte succedat, ut Probus et Seruius comminiscuntur. Versus Vergilii hi sunt in tertio Georgicon:

Scilicet ante omnes furor est insignis equarum,
Et mentem Venus ipsa dedit, quo tempore Glauci
Potniades malis membra absumpsere quadrigae.

Pattaicos, siue Pataecos, ut ab aliquibus scribitur, deos Phoenices uocabant, quos in triremium proris circumferre solebant, Pygmaeorum quadam (ut ait Herodotus) imagine. Sed Hesychius non duplici tt, sed simplici enunciare uidetur, et item Herodotus in Thalia. Ita uero scribit Hesychius: Pataici dei Phoenices sunt, quos ii constituunt in proris nauium. Pitaici perperam in Vallae codice legitur: unde ansa fuit, ut quidam male enunciarent. Porro et χυτρεοὺς θεὸς etiam usque in prouerbium deductus est, hoc est ollaris deus, in contemptibiles et humiles. meminit Aristophanes in Nubibus. Sumptum opinor ab antiquorum deis, qui uel Plinio teste fictiles fuerunt, uel patellarii. Erasmus imminutos deos, quales Silenos, Priaposue, deflexit. Prouerbii meminit et Zenodotus.

Cabiri dei habiti, uel ministri potius deorum, alii daemonas existimarunt: [p.30] de quibus tam frequens est mentio Graecis, Orpheo, Apollonio, Straboni, caeteris. Fuere qui Cabiros eosdem et Corybantes facerent, ut in decimo docet Strabo. Stemsibrotus Thasius hos in Samothrace sacra fecisse ait, et dictos a Cabero Berecynthiae monte. Cabirorum in Aegypto templum celebre legimus, quod ingredi quempiam fas non erat, sacerdote duntaxat excepto: quod Cambysem ingressum, prodit Herodotus, et omnia euertisse: quin et illud incendisse tradit. Fuit et Cabirorum aedes in agro Thebano, et item Caberiae Cereris, quorum ea fuit religio, ut qui illi manus intulissent, deorum iram euadere non possent: id quod pluribus Pausanias ostendit, Mardonii Persae et Alexandri militum exemplis, quorum et Cereris sacra ne proderet, religione se prohibitum scribit. Ad Prometheum tamen, et Etnaeum eius filium, Cabirorum gentis Cererem quondam accedentem, quaedam illi tradidisse et apud illos deposuisse dicit, sed quae nesciantur, nec fas sit ea eloqui: tantum ait, Cabirorum iras ac indignationem hominibus esse inexorabiles. Pherecydes uero monumentis literarum prodidit, ex Cabera Protei filia, et Vulcano, tres Caberos et tres Caberidas nymphas procreatas, et utrisque fuisse templa dicata: in Lemno uero et Imbro Caberos praecipuo honore habitos. Fuerunt et sacra et telete Caberorum in Samothracia: nomina Mnaseas memorat quatuor, Axieros, Axiocersa, Axiocersos, et Casmilus. Alii Caberos appellatos putant a Cabiris Phrygiae montibus, atque inde traductos. Quidam duos Cabiros tantummodo putauere, Iouem et Dionysium. Alii filios Electrae et Iouis, Dardanum et Iasiona: quidam Iouis et Alliopes, ut Strabo. Acusilaus Argiuus ortum Cabira et Vulcano Camillum refert, ex quo nati tres Caberi, et tres Caberides nymphae, ut ex Pherecyde recitauimus. Mirandum illud de Cabiris traditur, si credere dignum est, quod qui eorum sacris initiati essent, omnem maris tempestatem euadere crederentur. Plura ex Graecis commentariis congerere possem, nisi me Coelii dialogus Equitatio, quo etiam me loquentem hac de re introduxit, ab hoc labore supersedere moneret: ad

quem te legendum hortor, ut inde multam frugem colligas.

Curetes qui fuerint, unde dicti, quae primum loca incoluerint, in quae migrarint, longa narratione et docta Strabo in decimo exequitur. Eos enim quidam Acarnanes, alii Cretenses, nonnulli Aetolos, aliqui ex Euboea genus duxisse prodiderunt: qua de re idem Strabo Homeri carmen altius et repetit, et exponit. Arthemathus quidem Euboeus Curetas Chalcidem incoluisse uoluit, unde et ipsi χαλκιδέες uocati, ab armis aereis. Cum uero Euboei de Lelanto campo assidue pugnarent, et hostes anteriorem captarent caesariem, [p.31] eosque distraherent, ab occipite capillatos extitisse, a fronte detonsos, inde ἀπὸ τῆς κούρας, id est tonsura, Curetes, hoc est detonsi appellati sunt. Autumant quidam dictos, quod uelut κόραι, id est puellae, muliebres et longas stolas induerent: eo enim habitu cum primis Aetolos usos fuisse legimus. Alii, quod κόροι, id est curatores, κουροτροφεῖν, id est, educarent Iouem. Sunt qui ab heroe quopiam denominatos putent. Sunt qui a Curio monte Pleuroni adiacente. Sunt et qui Thestium Curetum ductorem tradant, qui Pleuroniam tenuerit. Alii Curetas daemonas quosdam fuisse opinantur, deorumque ministros: inde et Iouis educatores traditi sunt. Sunt qui eosdem fuisse credant Curetas, Cabiros, Telchinas, Corybantes, et Idaeos dactylos. Sunt et qui cognatos existiment, nonnihilque differre, omninoque furore quopiam motos: quin et eosdem non in Creta solum, et Phrygia, sed et in Samothrace fuisse, et Lemno, perhibent. Diodorus ait quosdam existimasse, Curetas progenitos ex Idaeis dactylis: alios ex terra, et eos in montibus et conuallibus, tectaque ac indumenta quae natura praeberet habuisse, nondum repertis domibus. Sane et Curetas Enopliam, id est armatam saltationem, et Pyrrhichiam induxisse, testis est Strabo: et ἐνθουσιασμὸν, et cerimoniarum ritum, quae mystice figurabantur armisona saltatione, qua fingebant Saturnum filios uorare solitum, et Rheam cum id nosset partus dolores dissimulasse: et ut in lucem infans editus esset, illum per hos Curetas in loca abdita ablegasse: hos tympanis armorumque instrumentis, ne infans agnosceretur, abstulisse, et in Ida monte nutrisse ferunt. Fuere qui Curetas lusores et saltatores dixerunt, alii tibicines et Phryges: alii terrigenas, et Chalcaspidas, hoc est, qui scutis aereis uterentur. Est quoque in fabulis legere, Rheam in Idam montem ex fuga delatam, cum puerperii tempus instaret, primam montis partem manibus apprehendisse, atque ita partu solutam: ex impressione uero palmarum Curetas prodiisse, qui et Idaei dactyli nominati: sicut a pupillis oculorum, quas Graeci κόρας appellant, uel a galearum cono, Curetas. Sunt qui non a Rhea, sed ab Anchiale nympha id factum tradunt, ut Varro Attacinus canit:

Quos magno Anchiale partus adducta dolore,
Et geminis capiens tellurem Oaxida palmis, etc.

Porro Curetas Diodorus ait, cum prudentia eminerent, permulta ad uitam utilia excogitasse. nam primi omnium greges coegerunt, reliquaque mansuefecere pecora: mellis insuper usum, et sagittandi uenandique modum induxisse perhibent, hominumque coetus ad communem uitae et legum disciplinam instituisse, caeteraque quae in Telchinis statim referemus. [p.32]

Telchines, ut Strabo in XIIII. tradit, ex Creta primum in Cyprum uenerunt: postmodum Rhodum, unde et Rhodus ipsa Telchinis aliquando uocata est. hinc Ouidius VII. Metamorphoseon:

Phoebeamque Rhodon, et Ialysios Telechinas.

Telchines uero fascinatores fuisse ferunt, et maleficos, quod Stygiam aquam animalibus et stirpibus perniciei gratia inspergerent: qua ex re calamitates, pestes et fames consequerentur. Horum nomina fuisse perhibentur, Actaeus, Megalesius, Ormenus, Lycus, Nicon, Mimon. quidam et hos Alastoras dixere, et Palamnaeos. ἄλη enim βλάβη, hoc est nocumentum: et παλάμη palma, quod palmis et manibus Stygis aquam terris inspergerent. Nonnulli tamen contrarium sentiunt, et artibus illos excellentes et praestantes fuisse uolunt: atque ideo ab artificibus, qui similia tentarent, inuidia habiti, qui eis hanc notam inusserunt. hi ferrum primi et aes fabricati sunt, quin et falcem Saturno fecere. Sunt qui in Rhodo Telchines nouem Rheae comites statuant, ut Strabo refert. Diodorus Telchinas ait primos Rhodum habitasse, Maris filios: eosdem cum Calphurnia Neptunum nutriuisse. Datum illis ab Rhea fuisse, ut artium inuentores quarundam essent, permultaque utilia excogitarent. nam et deorum statuas primi fabricarunt, et signa quaedam eorum nomine appellata sunt. Apud Lydios enim ideo Apollo Telchinius, et nymphae Telchiniae apud Ialysios, et Iuno Telchinia apud Camiraeos Rhodios appellata fuit. Sunt qui tradant Simonem et Niconen appellatos: et inde prouerbium ductum, Noui Simonem, et Simon me: hoc est , οἶδα σίμωνα, καὶ σίμων με: Suidas et Zenobius auctores. ab his Telchines Cretenses dicti sunt, et Creta ipsa Telchiona.

Idaei Dactyli, Magnae matris ministri et assessores dicti fuerunt: ea autem ratione nuncupati, quod sub Ida habitarent. extremae

enim montium partes infra pedes, supra uertices dicuntur. omnis quippe mons Ida Matri deum dicatus credebatur, ut ait Strabo. Idaeos dactylos X Sophocles existimauit: quinque mares primum natos, qui ferri fabricam excogitauere, aliaque permulta: quinque horum fuere sorores, ab hoc numero dactyli, id est, digiti noncupati. horum nomina, Hercules, Paeon, Epimedes, Iasius, Idas. Iulius Pollux de manu loquens, libro secundo: Corybantes, inquit, dactylos etiam nuncupari tradunt plerique, propter numerum, quod scilicet quinque sint: alii autem, quod Rheae administrarent omnia. Indeque manus dactyli, id est digiti, artifices, et omnium rerum opifices dicti sunt. Sunt qui Ideaeos quatuor tantum numerent, Salaminum, Damnaneum, Herculem, et Acmonem. Leguntur Phoronidis carmina, quae ab Apollonii enarratoribus afferuntur, in quibus tres tantum Dactyli Idaei commemorantur, Celmis, Damnameneus, et Acmon: qui fabricam ferream, et [p.33] alia plura repererunt. Sed Celmis ab aliis reiectus dicitur, quod Rhea deorum matrem uiolare uoluisset. Scribit Zenobius in Prouerbiis prouerbium apud antiquos fuisse, κέλμις ἐν σιδήρῳ: de iis qui sibiipsis nimium credunt, seque fortes et manu agiles esse existimant. Celmin in ferrum mutatum fabulae ferunt, cuius rei Sophocles in Satyris meminit. Ouidius uero in libris Metamorphoseon, in adamantem conuersum cecinit, hoc carmine,

Te quoque nunc adamas, quondam fidissime paruo Celme Ioui.

De hoc plura in Prouerbiis tum graecis tum latinis legere poteris. Scribit Plutarchus in libro qui inscribitur, Quomodo quis sentiat se in uirtutem proficere, haec ferme uerba: Nonnulli propriorum nomina digitorum ediscunt, eisque contra pauores utuntur, tanquam ad auertenda mala remedium habeant, paulatim singulos recensentes. quo loco Coelius noster non proprios digitos interpretabatur, sed Idaeos dactylos. Porro quidam quinque et uiginti Dactylos Idaeos fuisse commemorant. Pherecydes uero duos et quinquaginta existimauit, et ex iis duos et triginta laeui dicti sunt fascinatores: reliqui autem dextri, dicebantur fascinatoribus contrarii, utpote qui maleficia dissoluerent. Alii Idae habitatores et inquilinos, magosque et incantatores ac ueneficos fuisse: quidam ab his ortos Curetas et Corybantes prodidere. et in Creta centum fuisse Idaeos dactylos, Strabo. Diodorus quidem hos primum circa Idam habitasse scribit. Ephorus ipse X fuisse ait, sic appellatos ob parem numerum digitorum manus. Alii cum Mygdono uolunt ex Phrygia in Europam deuenisse, qui et in Samothrace fuere, ubi miranda fecerunt: a quibus Orpheus edoctus mysteria, et sacras initiationes. Addit his Diodorus et ignis usum, et ferri aerisque fabricam.

Corybantes, ut diximus, quidam Curetas, et Cabiros, et Telchinas eosdem putauere: inter quos Sceptius, ut scribit Strabo in X. qui in Matris deum sacrificiis armati saltantes, casti et puri sunt assumpti. Pherecydes uero ex Apolline et Rhetia nouem Corybantes genitos prodidit. Alii Corybantes daemonas quosdam fuisse tradiderunt, Mineruae et Solis filios: alii Saturni, quidam Iouis et Calliopes. Diodorus Corybantum Iasionis et Cereris filium tradit, qui cum Dardano sacra Matris deum in Phrygiam detulit. Corybantes autem sic appellati, quia inter saltandum capita iactarent. hoc est κορύβαντες ἀπὸ τὸ κορυπτόντας βαίνειν. hinc qui capita iactant, et furiis ac numine agitantur, κορυβαντίζειν dicuntur. Aliqui hos dictos arbitrantur a uigilantia: quod patentibus oculis dormirent, dum Iouem custodirent infantem, παρὰ τὸ κορυβαντιάω. Sunt qui a galea dictos arbitrentur, quae graece κόρυς dicitur. Obseruat Suidas aliquos, hos X uoluisse: alios nouem, ut modo dicebam. Corybantes βητάρμονες Homero [p.34] uocantur, ut etiam Strabo notauit. Homerus,

δεῦτε δ΄ ἄγε φαιήκων βητάρμονες ὅσοι ἄριστοι. hoc est,

Phaeacum quicunque boni Betarmones adsint.

Corybantes, inquit Plato in Euthydemo, in mysteriis suis illum quem in sacris initiaturi erant, in solio collocabant, uariisque iocis applaudebant, et choreas ducebant ac saltabant, eo modo expiantes ac sacris initiantes.

Αποπομπαῖοι θεοὶ, hoc est Emissarii dei quidam a graecis appellati sunt, de quibus Apollodorus libro VI. de Deis meminit, et Phauorinus. ii et Pompaei, teste Hesychio, uocati sunt: unde dies in quibus eis sacra fiebant, iisdem scriptoribus tradentibus, hoc est Hesychio et Phauorino, ἀποπομπαὶ nuncupati sunt. horum et Isocrates meminit. Sedenim dei mala auertentes, his etiam nominibus appellabantur, ἀλεξίκακοι, ἀποτροπαῖοι, λύσιοι, φύξιοι: hoc est, depulsores malorum, auertentes, soluentes, fugantes mala. Iulius Pollux auctor. Sunt quidem ἀποτροπαῖοι dei, qui mala auerruncant. nonnulli eos deos existimant, qui a Latinis depellentes et depulsores dicuntur. Persius in Satyra, Diis depellentibus agnam. quo loco Cornutus grammaticus, seu Probus, nihil amplius ait, quam deos depellentes amorem. Hinc et depulsoria sacra in XXV. Ammiani Marcellini appellantur, quae deis depellentibus et mala auerruncantibus

fiunt. Hos deos et Auersorios transtulit interpres Dionysii Alicarnassei libro X. Apotropaeorum uero deorum crebra mentio. Lysii uero daemones et dei dicebantur, mala soluentes: unde et Lysius Bacchus, de quo in Bacchi cognominibus agemus. hinc et λυσίωδοι, mimorum genus, ut in Poetis diximus. Lysii autem uocati, quod a Naxiis Thebani uitem redemerunt, quod ait Aristophanes, ut est apud Athenaeum. Sane deos mala inferentes, Polluce auctore, graeci his nominibus appellant, ἀλιτήριοι, ἀλιτηριώδεις, προστροπαῖοι, et παλαμναῖοι: hoc est, exitiales, pestilentes, malitiosi, et homicidae.

Τεράστιοι θεοὶ, Hesychius ait, dei sunt signorum ac prodigiorum effectores.

Ομοχέτας θεοὺς, antiqui deos homochetas appellabant, qui in templi eiusdem ac sacrorum uenirent participatum. meminit in quarto historiarum Thucydides.

Δεύας, Deuas deos Magi uocabant, non malos, ut Hesychius ait.

Δριωδόνες, Driodones deos quosdam coluere Lacedaemonii. Hesychius.

Αωοι dei, ex cursu traiicientes in Samothracen stagnum, et Cilices, ab Aoo Cephali praeterfluentis fluuii. auctores Hesychius et Phauorinus. mihi uero hi parum comperti sunt dei.

Anculi et Anculae, dei deaeque ancillarum putabantur, ut ait Festus. [p.35] quin et ueteres Anculari, pro ministrare dixerunt, eodem Festo auctore. unde forte etiam ancillarum nomen.

Antithei quidam mali dei, quos a Magis confingi ait Arnobius, hique spiritus esse dicuntur, qui in actionibus humanis saepe obrepant, seque deos fingant, et inscios mendaciis et simulationibus deludunt.

DEI EX HUMANIS ACTIONIBUS.

His ita in uniuersum a me commemoratis, singulos iam deos deasue existimatos subiungere par esse uidetur: et eos in primis, qui uel a uirtutibus in nos ipsos aliquid efficere, uel extra et circa nos putabantur. atque a Virtute ipsa, et Veritate, exordiemur.

Virtutem deam fecere Romani, ut scribit Augustinus, cui aedem uouisse suo primo consulatu M. Marcellum legimus. eius filius ad portam Capenam dedicauit: Liuius, Valerius Maximus, Plutarchus et Lactantius, auctores. Alteram C. Marius summissiorem extruxit, ne publicis auspiciis forte officeret, et eam ideo Augures demoliri iuberent. Sed et M. Tullius libro de Legibus secundo, Virtutem coli iubet. Iuuenalis, ut alibi citauimus,

Vt colitur, Pax atque Fides, Concordia, Virtus, etc.

Plautus in Amphitruonis prologo, in quo Mercurius introducitur, Virtutem deam commemorat: Neptunum, (inquit) Virtutem, Victoriam, Martem, Bellonam, etc. Sane uirtus a uiro dicitur, quod (teste Cicerone) uirum uirtus maxime honestet. Est autem uirtus, ut Lactantius scribit, perferendorum malorum fortis ac inuicta patientia. Apud quem et illa Lucilii leguntur carmina:

Virtus est homini, scire id quod quaeque habeat res.
Virtus, scire homini rectum, utile, quid sit honestum:
Quae bona, quae mala, quid sit inutile, turpe, inhonestum.
Virtus, quaerendae rei finem scire, modumque:
Virtus, diuitiis precium persoluere posse.
Virtus, id dare, quod reipsa debetur honori:
Hostem esse atque inimicum hominum, morumque malorum:
Contra, defensorem hominum morumque bonorum.

Haec Lucilius. Breuius multo Horatius: Virtus est, uitium fugere. Sed dies me deficiat, si philosophos, poetas, uel ceteros scriptores memorem, de uirtute loquentes. Illud tantum ex Claudiani Panegyrico quodam, cognitione dignissimum ascribam:

Ipsa quidem uirtus precium sibi, solaque late
Fortunae secura nitet, nec fastibus ullis [p.36]
Erigitur, plausuue petit clarescere uulgi:
Nil opis externae cupiens, nil indiga laudis,
Diuitiis animosa suis, immotaque cunctis
Casibus, ex alta mortalia despicit arce.
Attamen inuitam blande uestigat, et ultro
Ambit Honor: docuit toties a rure profectus
Lictor, et in mediis Consul quaesitus aratris.

Breuuius ante Claudianum Silius, hoc uersu,

Ipsa quidem uirtus, sibimet pulcherrima merces.

Virtutis uero delubrum ante positum fuisse, et post inde Honoris, ut ostenderetur, aditum non patere ad uerum honorem consequendum, nisi per uirtutem ipsam, cuius illud tantum et est et habetur precium ac praemium, Honor scilicet: unde et uirtutem alatam interdum effinxere ueteres, propter gloriam et honorem, qui ex ea oriuntur. Sed hoc minime te ignorare uelim, deum non modo Honorem habitum, uerum illud etiam obseruatum a Plutarcho in Questionibus, quod honori cum diuinam rem Romani facerent, aperto fuisse capite: et honorem δόξαν, ἢ τιμὴν graece est interpretatus. An, inquit, quod splendidum quiddam sit honos, atque ob id etiam honestis

uiris et illustribus caput aperire solemus, et perinde ei deo caput aperiendum, cum sacrificamus. Scribit Plinius de Viris illustribus, quod Fabius Rutilianus primus instituit, uti equites Romani Idibus quintilibus ab aede Honoris equis insidentes in Capitolium transirent: id quod et in Kalendario nostro ex aliis auctoribus annotaui. de Honore uero planius infra agemus. Sedenim Virtutem uariis imaginibus conformatam ab antiquis fuisse aduertimus: nunc enim matronali habitu honesto, inaffectatoque, nunc quadrato saxo insistentem. Vidi et ipse in M. Valerii Acilii III VIRI peruetusto nomismate, hac forma. Mulier erat columnae laeuo nixa cubito, dextera serpentem tenebat. Vidi et in alio masculam Virtutem hoc pacto, in uno quidem Gordiani imperatoris, in cuius altera parte imago erat senis barbati stantis, nudi, clauae innitentis, cum leonis pelle brachia aduoluta, cum hac inscriptione, VIRTVTI AVGVSTI. In altero uero Numeriani nomismate, eadem prorsus fuit imago senis, cum inscriptione: VIRTVS AVGG.

Extat porro Luciani dialogus, si modo Luciani, in quo Virtus a Fortuna male habita describitur, lacera et moerens, ut quae nec ad Iouis aspectum admitteretur: quae profecto uirtutis species nostrae aetati conuenire uidetur, ut etiam hi ferendi sint qui peregrino eam habitu effinxere. Porro cum a nostris una uoce animi et corporis uirtus dicatur, a Graecis distinguuntur, altera ἰσχὺς, altera ἀρετὴ nuncupatur. [p.37]

Veritas dea existimata a gentibus, ἀλήθεια a graecis uocata. Fingebatur, ut Philostratus in Amphiarao scribit, uirgo niueis induta uestibus: quin et eodem authore in Heroicis, Virtutis mater effingebatur. Hippocrates uero in quadam ad Philopoemenen epistula hoc modo describit: Mulierem pulchram, magnam, simpliciter ornatam, illustrem ac splendidam, cuius oculorum orbes lumine nitebant, ut astrorum ac stellarum fulgorem imitari uiderentur. Idem ibidem et Opinionem, seu Opinationem mauis dicere, describit hoc pacto: Mulierem, quae non mala uideatur, sed audacior aspectu, et concitatior. Veritas Temporis filia, et Virtutis mater dicta. Plutarchus in Quaestionibus ait, Veritatis parentem ac deum Romanos Saturnum habuisse. Subdit causam: An, inquit, quod ut plerique philosophi putant, Κρόνον χρόνον, hoc est, Saturnum tempus esse: ueritas uero tempore inuenitur. an illud potius, quod Saturnus iustissimus fuerit, et ueritatem in primis etiam, quod uerissime est, coluerit. Hanc in putei fundo delitere scripsit Democritus, et ab eo Lactantius. Gellius uero ex Plutarcho, solum Temporis filiam. nam ut est graeca sententia ἄγει δὲ πρὸς φῶς τὴν ἀλήθειαν χρόνος. hoc est, In lucem agit ueritatem dies. Pindarus tamen in quodam ad Agesidamum hymno, in Olympiis, Iouis filiam facit. In sepulchro praeterea Simandii insculptum fuisse iudicem legi, et primatum conuentum, sacris indumentis uestitos, ex quorum collo ad pectus pendebat suspensa Veritas, clausis subnutans oculis, et caetera quae ex Diodoro Baptista Leo in VII. scriptum reliquit. Porro ne superstitiosa ab haereticis quibusdam, uti a Marco conficta, conticeam, Veritatis imago effingebatur ex literis graecis, eius uidelicet caput α et ω, collum uero β et φ, et sic deinceps. Quae superstitiosa si cui arrideant, legat Epiphanium: mihi haec ostendisse satis superque fuerit.

Prouidentia, quam Stoici πρόνοιαν, anum fatidicam faciebant, dea putabatur, ut Cicero de Natura deorum meminit, et Martianus. haec mundum ex mundi partes administrare tradebatur, ut optima et frugi materfamilias. Scribit Phurnutus, Prometheum ideo existimatum hominem e terra finxisse, quod Prometheus prouidentia animae uniuersalis appellaretur, quam iuniores uocarint πρόνοιαν.

Mens a Romanis, ut Liuius et Cicero tradunt, consecrata, ut mentem ea bonam concederet: quod et D. Augustinus non semel asseruit, et ante eum Lactantius. Ouidius in Fastis,

Mens quoque numen habet, Menti delubra uidemus
Vota, metu belli perfide Poene tui.

Propertius:

Mens bona, si qua dea es, tua me sacraria dono,
Exciderant surdo tot mea uota Ioui.

Philosophi quoque plerique νοῦν, hoc est, mentem, deam fecerunt, sed non [p.38] eodem modo. nam Plato animatum esse mundum statuit, animamque illam et mundum esse deum: ut et Varro, teste Augustino in VII. de Ciuitate Dei credidit. Sed alium deum, quem mentem uocauit, hoc ipso priorem facit, et animae mundi parentem. Stoici fere cum Platone conueniebant, nisi quod uaria inter se sentiebant: ut alibi dixi, cum philosophorum de deo opiniones recensebam. Sane illud hoc loco admonere par est, quod a Lucilio Balbo dictum est apud Cicero in secundo de Natura deorum, ut ea ipsa res deus nominetur, in qua uis est maior aliqua, et tanta est, ut sine deo regi non possit: ut Mens, ut Fides, quas in Capitolio (ait) dedicatas uidemus proxime a M. Aemilio Scauro, ut idem Balbus ait, et Plutarchus de Fortuna Romanorum. T. Liuius: Menti, inquit, uouit Attilius praetor. Porro mens nomen est tetragrammaton, ut νοῦς Graecis.

Iustitia, quam Astraeam Graeci a patre nuncupant, iuxta illud, Ultima coelestum terras Astraea reliquit, δίκη etiam uocatur, teste Polluce, qui et deam, et iudicium ea uoce dici affirmat: unde forte et Latini Dicam dixerunt. Iustitiae duos hymnos Orpheus composuit, alterum quidem δίκῃ, alterum δικαιοσύνῃ. et utrique adolet λίβανον, id est thus. Sed hac de uirtute nihil hic a me expectes: a philosophis hanc require, ego institutum meum sequar. Hanc finxerunt astrologi signum in coelo, uirginem: et Aratus in primis, quo in loco Graecus interpres super ea uerba quibus ait, Spicam in manibus ferre splendentem: Quidam inquiunt, Astraeum antiquum fuisse mathematicum, qui primus astrorum inuenerit appellationes, unde et siderum pater dicitur. alii Astraeam Iouis et Themidis filiam, ut Hesiodus. alii Astraei et Hemerae, id est, diei filiam putauere: uel ἡμέρης, id est, deae mansuetudinis, quia iustitia mortales prima mansuetos reddiderit. Dea haec ita describitur a Chrysippo in libro περὶ καλοῦ καὶ ἡδονῆς, hoc est, de honesto et uoluptate, primo (ut a Gellio libro XIII. scribitur, qui et graeca ipsius uerba ponit: nos ipsius Gellii, quia breuius ea colligit, hic apponemus) Imaginem, inquit, iustitiae fieri solitam, forma, ait, atque filo uirginali, aspectu uehementi et formidabili, luminibus oculorum acribus: neque humilem, neque atrocem, sed reuerendae cuiusdam tristitiae dignitate. Haec Gellius, quae pluribus Chrysippus disserit. Iustitiam apud Aegyptios sine capite fuisse, Alexander scribit. Eam autem effingebant per manum sinistram porrecta palma discapedinatam, propterea quod sinistra genuina pigritia nulla calliditate praedita uidetur, et ideo aequitati aptior quam dextra, ut Philippus ait in Symbolis. Nostri nunc pictores examine lancis, uel staterae, nunc et securium ac uirgarum fasce, nunc his uel illis insigniunt. Vidi et qui iustitiam hoc modo effingerent, nudam uirginem quadratum super lapidem sedentem, et aequatam manu altera bilancem [p.39] tenentem, exertum altera sub ala ensem quodammodo occulentem. quod figmentum cum mihi arrisisset, propter eius significationem hic tibi quoque ascribendum duxi.

Fides dea a Romanis culta, testibus Cicerone, Lactantio, et Augustino. Fidei aedes in Capitolio fuit, ut Plinius XXXV. Naturalis historiae innuit. M. Cicero de Officiis libro tertio, Fidem ait uicinam Ioui in Capitolio. in secundo uero de Natura deorum, ab Attilio Calatino consecratam ait. Sextus Pompeius ante etiam Romulum consecratam prodit, ab Aenea in Palatio: idque refert ex Agathocle. Dionysius Alicarnasseus in secundo Historiarum libro, de Numa scribens: Primus, inquit, ipse omnium templum Fidei publicae erexit, sacrificiaque ei statuit sumptu publico, sicut de aliis. Idem fere Plutarchus. Eiusdem Fidei maximum statutum iusiurandum, cuius et Cicero in Officiis meminit. T. Liuius in primo, Numam Fidei solenne instituisse scribit, ad quod sacrarium Flamines rem diuinam facerent. ipsum lege. Meminit et Cyrillus Alexandrinus contra Iulianum Imperatorem. unde est Plauti illud in Aulularia: Nunc hoc mihi factu'st optumum, ut te auferam aula in Fidei fanum, ibi abstrudam probe, etc. Sine caede uero et sanguine ipsi Fidei, uelati Flamines albo panno, sacra faciebant. quin illuc curru arcuato, manu ad digitos inuoluta deferebantur, solenni pompa: quo argumento fidem dextris tutandam, et sacratam esse significabant, quod et dextra dextrae iuncta denarium numerum efficit, qui sacratissimus sit, et perfectissimus. Sane Fides fingebatur duabus iunctis manibus interdum, interdum imagunculis duabus dextram dextrae iungentibus, ut in Concordia dicam. Statius primo Thebaidos:

Iam pariter coeunt animorum in pignora dextrae.

Sic et Vergilius et T. Liuius: Dextra data fidem futurae amicitiae sanxerunt. Cor. Tacitus libro XVII. Misera ciuitas Lingonum ueteri instituto dona dedit legionibus, et dextras hospitii insigne. Describitur fides, et templum eius, a Silio poeta libro Punicorum secundo ita,

Ad limina sanctae
Contendit Fidei, sacrataque pectora tentat,
Arcanis dea laeta, etc.

Et paulo post ad ipsam Hercules loquens, ait:

Ante Iouem generata, decus diuumque hominumque,
Qua sine non tellus pacem, non aequora norunt,
Iustitiae consors, tacitumque in pectore numen. et reliqua.

Seruius uero in primo, et item in octauo commentario Aeneidos scribit, quod Fidei albo panno inuoluta, uel uelata manu sacrificabatur: per quod ostendebatur, Fidem debere esse tectam et secretam. unde et Horatius: Et albo Rara Fides colitur uelata panno. Et ideo [p.40] cana Fides a Vergilio dicta cana, quod in canis hominibus esse soleat: uel propter candorem. Acron uero ait, Albo panno caput uelasse eos qui Fidei sacrificarent. Plura scribit Porphyrion, sed quae nostro non ita conueniant instituto. Canis item albus symbolum esse putatur Fidei. unde Picus meus cecinit:

Signa quibus subito uisum est ostendier albis

Ex uillis animal, dominis domibusque fidele.

Sic et Horatius catulos fideles in Odis dixit. Mira de fide canum Aelianus, Plinius, Solinus, caeteri naturae interpretes prodiderunt. Nec nos pauca, ubi de Sacrificiis in ultimo Syntagmate agemus.

Spes etiam, ut dea a Romanis est culta, cuius aedes fuit in foro olitorio. T. Liuius in primo III. Decadis aedem Spei, quae in foro olitorio fuit, fulmine ictam fuisse. Idem libro IIII. Q. Fabio Cos. fil. et T. Sempronio Graccho Coss. incendio ait conflagratam. M. Cicero, Spem a Collatino consecratam, in Legibus prodidit. P. quidem Victor, seu quicunque tandem est, Spei nouum templum in VII. Vrbis regione statuit, hoc est, in uia lata. Origines libro IIII. aduersus Celsum cum Hesiodi Pandoram rideret: Ridiculum, inquit, quod de dolio dicitur, quod olim uiuerent in terra hominum tribus sine malis, et sine graui labore, et grauioribus morbis, quae Parcae mortalibus dederant: sed foemina manibus magnum dolii operculum auferens, diffudit hominibus, et partita est curas malas: sola autem ibi Spes in tutissimis domibus intus relicta est sub dolii labris, nec extra euolauit. prius nanque imposuit operculum dolio. et haec Origenes. At uero Spei effigiem in Adriani Imperatoris aureo nomismate aliquando conspexi. Foemina fuit stans, institae laciniam sinistra manu nonnihil attollens: dextra in cubitum elata pateram proferebat, in qua repositum inerat uelut ciborium, id est uas in floris similitudine, cum hac inscriptione, SPES P. R. Quidam etiam Spem deam uiridi inductam palla effinxerunt, et sedentem supra dolium cum cornice: quidam etiam cum Nemesi, de qua suo loco plura dicemus. Spei templum demum etiam incensum scribit Dion, Historiarum libro L. ante bellum Actiacum, cum aliis plerique aedificiis: quod factum quidam crediderunt libertorum opera. Pindarus, ut est apud Iustinum, philosophum et martyrem, itemque Platonem, Spem γηροτρόφον appellauit, quod etiam nos senes alat. Vnde ego meo ad B. Riccium amicum charissimum Hendecasyllabo ita cecini:

Ricci uiuere quo putas tenore
Me, quem destituit uirens dea illa,
Quam Dircaeus olor canit senectae [p.41]
Altricem et comitem asseclamque uitae,
Et semper meliora polliceri?

Theognis quoque ait, Spem inter homines remansisse, caeteris sororibus in coelum fugientibus. unde ex Theognide amicus noster:

Alma Fides dea magna abiit, Pietasque, Pudorque,
Cum Nemesi Charites, Pax bona, nudus Amor.
Spes dea, quae gentes falsa dulcedine semper
Pasceret, in terris sola relicta fuit: etc.

Pietas dea quidem et ipsa culta, qua et caeteros deos colebant antiqui: cuius sacellum ab Attilio dicatum, in quo mulier habitasse dicitur, ea quae uberibus patrem in carcere aluit: Festus. Ibique imago factum hoc indicans ostendebatur, ut est in quinto apud Valerium Maximum. Plinius tamen libro VII. capite XXXVI. non patrem, sed matrem a filia nutritam ait. cuius uerba libet afferre, ob pietatis singulare exemplum: Pietatis, inquit, exempla infinita quidem toto orbe extitere, sed Romae unum, cui comparari cuncta non possint. Humilis in plebe, et ideo ignobilis puerpera, supplicii causa carcere inclusam matrem, cum impetrasset aditum a ianitore, semper excussa ne quid inferret cibi, deprehensa est uberibus suis alens eam: quo miraculo matri salus donata filiae pietate est, ambaeque perpetuis alimentis, et locus ille eidem consecratus est deae, C. Quintio, M. Attilio Coss. templo Pietatis extructo in illius carceris sede, ubi nunc Marcelli theatrum est. haec Plinius. Solinus tamen, quem uidemus omnia ferme a Plinio suppilatum, patrem (ut Festus etiam ait) uberibus a filia nutritum. huius historiae uarietatem ex Valerio prouenire arbitramur, qui duo exempla hac eadem de re libro quinto adducit: latinum quidem alterum, a quo Plinius pene etiam uerba desumpsit: graecum alterum, ut et nomen ostendit. Idem praedicatum, inquit, de pietate eius existimetur, quae patrem suum Cymona consimili fortuna affectum, parique custodiae traditum, iam ultimae senectutis, uelut infantem pectori suo admotum aluit. Et mox subdit, tanquam ante oculos picturam: Haerent stupentque omnium oculi, cum huius facti pictam imaginem uident, casusque antiqui conditionem praesentis spectaculi admiratione renouant, in illis mutis membrorum liniamentis uiua ac spirantia corpora intueri credentes. quod necesse est animo quoque euenire, aliquanto efficaciore pictura literarum, uetera pro recentibus admonitos recordari. Et haec Valerius Maximus. Iulius item Obsequens in Prodigiis, Pietatis aedem fuisse ait in circo Flaminio. Pietas, ait M. Cicero primo de Natura deorum, iustitia aduersus deos est, et cultus erga maiores, aut sanguine coniunctos. D. Augustinus Christiano more loquens ita, in IIII. de Ciuitate Dei: Pietas est uerax ueri Dei cultus, non cultus tot falsorum deorum, [p.42] quot daemoniorum. T. Liuius libro X. quartae Decadis scribit: In foro olitorio aedem Pietatis dedicauit M. Attilius Glabrio duumuir, statuamque auratam, quae prima omnium in Italia est statua aurata, patris Glabrionis posuit. is erat, qui eam aedem uouerat,

quo die cum rege Antiocho ad Thermopylas pugnasset, locaueratque idem ex S.C.

Pax, hoc est εἰρήνη, culta ab antiquis. Iuuenalis: Vt colitur Pax, atque Fides, etc. Scribit Plutarchus in Cimone, Athenis Pacis aram dicatam, cum conditiones pacis Athenis Callias legatus a Persis attulisset. Templum Pacis Romae fuit magnificentissimum, foro proximum, quod Vespasianus a Claudio inchoatum construxit: ut auctores sunt Iosephus, Plinius, Suetonius, et Dion. In hoc templo sunt qui tradant, D. Hieronymum secuti, uasa et donaria templi Hierosolymitani a Tito et Vespasiano reposita fuisse. Frequentari uero assidue ab aegrotis templum illud, uel e Galeno colligimus, ita in libro de Pulsibus scribente, cum de uehementi agit: Quam censes pugnam fore? anne talem, qualem frequenter in templo Pacis, et inter ipsos aegrotos conspicimus, adeo ut etiam ad manum res ueniat: tantum abest, ut turpi dicto abstineant. Illud hoc loco non mirum uideatur, quod templa ab aegrotis et mendicis frequentarentur, cum et hodie Romae, et ubique gentium cernatur: ne te uidelicet admiratio subeat, ut perito cuidam medico, se plus nimio angenti in his Galeni uerbis exponendis, qui alias in re medica et caeteris disciplinis Lynceo ipso est oculatior. Scribit Herodianus, Commodo imperante Pacis templum incendio consumptum, illudque supra caetera maximum fuisse aedificium, pulcherrimum ac opulentissimum. Coluerunt et Pacem Athenienses, ut cum alibi Pausanias ostendit, tum ubi de Prytaneo agit. Pacis quoque simulachrum ita effictum legimus, ut puerum Plutum manu gestaret: quod symbolum uideri potest, non ex bello, sed ex pace diuitias et opes comparari. Effingebatur uero Pax cum spicis. Tibullus:

Interea Pax alma ueni, spicamque teneto,
Profluat et pomis candidus ante sinus.

Interdum etiam cum oliua, et nonnunquam cum lauro coronabatur: quin et cum rosa, ut in aliquibus ueteribus nummis uidimus. Sed et nonnunquam solo caduceo significabatur. Aristophanes in fabula Acharnorum Pacem pulchram describit aspectu, sociam uero Veneris et Charitum. Sed in eius nominis fabula longe plura, atque inter caetera sacrificium, cum suis cerimoniis.

Concordia dea, id est ὁμόνοια, ab antiquis culta, sed in primis a Romanis, qui et eius diuersa templa habuere, ut plane ex historiis cognoscimus. Vnum Furius Camillus uouit, ut Plutarchus auctor est. Meminit in Fastis Ouidius:

Furius antiquum populi superator Hetrusci [p.43]
Vouerat, et uoti fecerat ille fidem.

Postea uero Flauius scriba Appii Caeci, Annio libertino patre genitus, qui dies fastos publicauit, aeream fecit, in Graecostasi, quae tunc supra Comitium erat, inciditque in tabula aerea. eam aedem CCCIIII annis post Capitolinam, dedicatam tradunt: ex quo apparet, aedem illam Concordiae Capitolinam fuisse eam, quam iuxta templum Iunonis Monetae Camillus uouerat, de qua Ouidius, ut supra memini:

Candida te niueo posuit lux proxima templo,
Qua fert sublimes alta Moneta gradus.

T. Liuius prope finem IX. libri ab V. C. Flauius, inquit, ciuile ius repositum in penetralibus pontificum euulgauit, fastosque circa forum in albo proposuit, ut quando agi lege posset, sciretur. Aedem Concordiae in area Vulcani summa inuidia nobilium dedicauit. Alteram priorem idem Liuius libro secundo tertiae Decadis uotam ait a L. Manlio praetore in Gallia, ob seditionem militarem, quam biennio post senatus locandam curauit. Certe et D. Augustinus in III. libro de Ciuitate Dei, ait aedem diuae Concordiae post Gracchorum tempora constructam fuisse. Legimus et templum hoc instauratum fuisse ab Opimio Cos. summo populi dolore: unde noctu inscriptum fuit, Opus Vecordiae templum Concordiae fecit. M. Tullius in oratione pro Domo sua, ad Pontifices: Q. Martius, inquit, censor signum Concordiae fecerat, idque in publico collocarat: hoc signum C. Cassius cum in curiam transtulisset, collegium uestrum consuluit, nunquid esse causae uideretur, quin id signum curiamque Concordiae dedicaret: et caetera. Meminit et huius deae Valerius Maximus. Sempronium, inquit, Asellionem pro aede Concordiae sacrificium facientem, ab ipsis altaribus fugere extra forum creditores coegisse. Collapsam insuper Concordiam, et a Constantino restitutam, antiquum epigramma ostendit, quod et hodie legitur in Lateranensi basilica: D. N. Constantino Pio felici ac triumphatori semper Aug. ob amplificatam toto orbe rempublicam, factis consiliis S.P.Q.R. aedem Concordiae uetustate collapsam in meliorem faciem, opere et cultu splendidiore restituit. Sed et aliam Concordiae aedem Tiberius Caesar dedicauit, quam eius mater Liuia constituerat, ut ex Ouidio et Suetonio liquido colligimus. Dion quoque libro LVI. Insequenti anno Concordiae deae templum a Tiberio dedicatum est, in quo

suum et fratris Drusi uita nomen inscripsit. Et Ouidius quidem de Tiberio ita:

Templaque fecisti, quam colis ipse, deae.
Hac tua constituit genitrix, et rebus, et ara.

Idem:

Te quoque magnifica Concordia dedicat aede
Liuia, quam charo praestitit illa uiro. [p.44]

Sed de aedibus Concordiae iam nimis. Concordiae sacrificium Seneca in Medaea his uersibus explicat,

Et asperi
Martis sanguineas quae cohibet manus,
Quae dat belligeris foedera gentibus,
Et cornu retinet diuite Copiam,
Donetur tenera mitior hostia.

De Concordia dea et Iuuenalis ita meminit:

Quaeque salutato crepitat Concordia nido.

Quo in loco grammatici diuersa sentiunt. Et Probus quidem uetus interpres: In tutela, inquit, Concordiae ciconia est. Templum Concordiae uetus fuit, in quo ciconia multa, etc. Merula de ciconia et ipse multa assert, ut hoc astrueret, et eum secutus Britannicus, item Valla Georgius. Politianus uero in Miscellaniis cornicem, non ciconiam intelligit: idque tum Aeliano auctore de Animalibus, tum quibusdam antiquis nomismatibus affirmat, quorum etiam ego nonnulla conspexi. Sane et in nuptiis earum auium uocem hominis gratia repetitam, idem est auctor Aelianus, qui ferme ita scribit: In nuptiis olim ueteres audio post Hymenaeum cornicem inuocare solitos fuisse, hocque Concordiae signum dare iis, qui liberum quaerendorum gratia conuenissent. Sed et apud antiquos mala punica Concordiam significabant, ut Hebraeorum scriptores tradunt, in uestibus sacerdotalibus. Deam autem Concordiam praeterea effingebant, dextra craterem tenentem, et laeua nunc Cornucopiae, nunc sceptrum, ex quo fructus exire uidentur: sed et imaginibus duabus, dextram dextrae iungentibus, ut in Aurelio Vero. Nunc duabus tantum dextris, ut in quodam Neronis, id quo Fidei attribuunt alii, ut notant grammatici. Diodorus Siculus in historia Philippi: Dimisso, inquit, Thessalioni dextram porrexit, quae res apud Persas pro firmissima fide habetur. Aristides in oratione pro Concordia, Rhodiensibus ita hanc effinxit: Decoram, compactam, bene coloratam, gratiosam, et undique per omnia sibi quadrantem, et congruentem, deorumque diligentia ad benignitate in terram delapsam. Hanc eandem deam idem orator ait ab Ioue horas confirmare, solam obsignare cuncta, agros cultibus exornare, suarum cuiusque rerum fructus aliarumque possessionem praestare, res urbanas gerere pro uoto, perquam mature nuptias tum dare tum accipere, in quos, et a quibus libeat, liberos educare atque erudire: et reliqua, quae idem scriptor subiungit.

Discordiam deam existimatam a gentibus, Concordiae coniungimus, etsi disiunctissimae sunt. Hanc in morem furiae formauit antiquitas. Describitur a Petronio Arbitro in Satyrico, cuius pars libri extat, quo loco bellum ciuile inter Caesarem et Pompeium erudite detestatur. ita enim de Discordia canit: [p.45]

Intremuere tubae, ac scisso Discordia crine
Extulit ad superos Stygium caput. Huius in ore
Concretus sanguis, contusaque lumina flebant:
Stabant irati scabra rubigine dentes,
Tabo lingua fluens, obsessa draconibus ora,
Atque inter toto laceratam pectore uestem,
Sanguinea tremulam quatiebat lampada dextra.

Atque haec Petronius. Vergilius uero in VI. ait:

Et Discordia demens
Vipereum crinem uittis innexa cruentis.

Idem in octauo:

Et scissa gaudens uadit Discordia palla,
Quam consanguineo sequitur Bellona flagello.

Aristides etiam ita describit, his ferme uerbis: Discordia et Seditio, inquit, supino est capite, labris liuentibus, oculis strabis, putridis, tumefactis, lachrymis subinde fluentibus, manibus incontinentibus, mobilibusque, gladium intus ad pectus ferens, tenuibus et obliquis innixa cruribus: et pedibus eam, ceu rete, caligo et tenebrae circumuoluunt: et reliqua, quae idem scripsit. Illud quidem de hac ipsa dea notissimum, ut scilicet in conuiuio pomum iniecit in nuptiis Pelei et Thetidis, cum ad eas nuptias ipsa non uocata fuisset: in quo pomo id erat inscriptum, Pulchra capito: hoc est, ἡ καλὴ λαβέτω.

Furorem Discordiae iure subsidimus, quoniam ex discordia furentes fieri mortales uidemus. Finxerunt uero antiqui Furorem, nunc uinctum cathenis, qualem his uerbis P. Maro libro primo Aeneidos, Iouem inducit loquentem:

Dirae ferro compagibus arctis
Clauduntur Belli portae, Furor impius intus
Saeua sedens super arma, et centum uinctus ahenis
Post tergum nodis, fremit horridus ore cruento.

Interdum fingebant solutis uinculis et cathenis, qualis describitur a Petronio Arbitro in eodem Satyrico, cum ita canit:

Quos inter Furor abruptis ceu liber habenis,
Sanguineum late tollit caput, oraque mille
Vulneribus confossa, cruenta casside uelat.
Haeret detritus laeuae Mauortius umbo
Innumerabilibus telis grauis, atque flagranti

Stipite dextra minax terris incendia portat.

Honor etiam deus putatus, ut est apud Lactantium et Augustinum, [p.46] tametsi quidam Augustini codices Honorinum perperam habent. De hoc deo M. Cicero secundo de Natura deorum: Vides templum Honoris a M. Marcello renouatum, quod multis ante annis erat bello Ligustico a Q. Maximo dedicatum. T. Liuius libro VII. Decadis III. Marcellum, ait, aliae atque aliae obiectae animo religiones tenebant, in quibus quod cum bello Gallico ad Clastidium aedem Honori et Virtuti uouisset, dedicatio eius a pontificibus impediebatur, quod negabant unam cellam duobus deis recte dedicari, etc. C. etiam Marius et ipse aedem construxit Honoris et Virtutis, de qua, ut nunc alios mittam, ita Victruuius in VII. C. inquit Mutius magna scientia confisus aedes Honoris et Virtutis Marianae cellae, columnarumque et epistyliorum symmetrias legitimis artis institutis perfecit. id uero si marmoreum fuisset, ut haberet quemadmodum ab arte subtilitatem, sic a magnificentia et impensis auctoritatem, in primis et summis operibus nominaretur. Ego aliquando rogatus, quo modo effingerem deum Honorem, ita respondi: quod deam Virtutem ipse fingerem praecedere, et dein ad eam Honorem a Cupidine duci. idque ex reipsa elicui. Nihil enim aliud ese uidetur honor, quam quem ex uirtute ipsa assequimur. nam et uidimus Honoris aedem post Virtutis templa poni solere. Alciatus tamen in Fidei symbolo, Honorem purpurea ueste depingit, laurea coronatum. ita enim cecinit:

Stet depictus Honor, tyrio uelatus amictu.

Et hactenus quidem de Honore, nam de Virtute iam dictum est, cum qua etiam et de Honore nonnulla.

Misericordiam cultam legimus: unde ἐλαίου βωμὸν, id est, Misericordiae aram Athenienses habuere, ut Pausanias aliique tradunt. Romani etiam Misericordiae templum asylum uocauere, de quo hic mihi non est dicendi locus, nam quo uere loco Romae fuerit, uideo uarie tradi a scriptoribus. Seruius quidem in VIII. Aeneidos: Postquam Hercules migrauit a terris, nepotes eius timentes insidias eorum quos auus afflixerat, Athenis sibi primum asylum, hoc est templum Misericordiae collocarunt, unde nullus posset abduci. quod etiam Statius dicit, Herculeos fama est fundasse nepotes, etc. a cuius similitudine et Romulus acer asylum rettulit, ut ait Vergilius.

Clementiae etiam numen uenerati sunt antiqui, unde Plutarchus scribit in Caesare, eius Clementiae templum non ab eius moribus abhorrens decretum fuisse. Cui deae his proxime diebus, insigne sacrum HERCVLES Princeps fecisti, iudicio omnium bonorum non Ferrariae modo, sed totius Italiae, cum summa tua clementia Maphronio ignouisti, qui toties capiti tuo et tuorum insidias struxerat, et nonnullorum etiam neces fecerat, pro ferme tuae urbis moenibus. De hac dea ita Claudianus cecinit: [p.47]

Principio magni custos Clementia mundi,
Quae Iouis incoluit zonam, quae temperat aethram
Frigoris et flammae mediam, quae maxima natu
Coelicolum: nam prima chaos Clementia soluit,
Congeriem miserata rudem, uultuque sereno
Discussis tenebris in lucem saecula fudit.
Haec dea pro templis, et thure calentibus aris,
Te fruitur, etc.

Idem alibi:

Nonne uides ut nostra soror Clementia tristes
Obtundat gladios? etc.

Pudicitia dea culta est ab antiquis, cuius Romae aedes fuit in foro boario, et haec quidem patricia uocata: altera fuit plebeia, cuius aedicula in uico a Virginia posita: cuius, quia est cognitione digna, historiam a Liuio desumptam, hic tibi ascribam. Insignem, inquit, supplicationem fecit certamen in sacello Pudicitiae, quae in foro boario fuit, ad aedem rotundam Herculis inter matronas ortum. Virginiam Auli filiam, patriciam plebeio nuptam, L. Volumnio Cos. matronae, quod e patribus nupsisset, sacris arcuerant. breuis altercatio, inde ex iracundia muliebri in contentionem animorum exarsit: cum se Virginia et patriciam, et pudicam, in patriciae Pudicitiae templum ingressam, et uni nuptam, ad quem uirgo deducta sit, nec se uiri honorumue eius ac rerum gestarum poenitere, uero gloriaretur. Facto deinde egregio magnifica uerba adauxit. In uico longo, ubi habitabat, ex parte aedium, quod satis esset loci modico sacello exclusit, aramque ibi posuit: et conuocatis plebeiis matronis, conquesta iniuriam patriciarum: Hanc ego aram, inquit, Pudicitiae plebeiae dedico: uosque hortor, ut quod certamen uirtutis uiros in hac ciuitate tenet, hoc pudicitiae inter matronas sit: detisque operam, ut haec ara, quam illa, si quid potest, a sanctioribus et castioribus coli dicatur. Eodem ferme ritu et haec ara, quo illa antiquior culta est, ut nulla nisi spectatae pudicitiae matrona, et quae uni uiro nupta fuisset, ius sacrificandi haberet. haec Liuius. Hinc etiam Valerius Maximus de Instititutione libro II. Quae uno contentae matrimonio, corona pudicitiae honorabantur: et reliqua. Festus Pudicitiae simulachrum Fortunae existimauit, ait enim: Pudicitiae signum in foro boario est, ubi familia

edisset Herculis: eam quidam Fortunam esse existimant. Item uia Latina ad miliarum, illic Fortunae muliebris simulachrum nefas est attingi, nisi ab ea quae semel nupsit. Plebeiae etiam Pudicitiae sacellum Romae, ut caetera colebantur. haec Festus. Propertius:

Templa Pudicitiae quid opus statuisse puellis,
Si cuiuis nuptae quidlibet esse licet. [p.48]

Salus a Romanis dea, ut graecis Hygeia, culta fuit: quin et Macrobius scribit, ferias antiquitus fuisse, quoties quis Salutem deam nominasset, cum Semoniam, Segetiam, et caeteras. Inde uocati salutigeri dei, ab Apuleio, qui graece σωτῆρες uocantur: etsi alios aliter sentire scio. Aedes Salutis a C. Iunio Bubulco censore locata fuit, ut in IX. ab Vrbe condita prodit Liuius, quam Cos. bello Samnitum uouerat, mox idem dictator eam dicauit: eam aedem a Fabio Pictore depictam legimus. Mirum nonnullos pro Bubulco Bibaculum literis mandasse. Salutis templum P. Victor in VI. Vrbis regione, hoc est in Quirinali statuit. Scribit Festus, Salutarem portam Romae appellatam, quod prope aedem Salutis esset. Salus uero effingebatur ab antiquis, mulieris forma, in solio sedentis, pateram tenentis, penes quam ara erat: arae anguis inuolutus, caput attollens. Hygeiae uero simulachrum apud Sicyonios describit Pausanias uix uideri potuisse, ad quod mulieres capillos dicabant, et in eius honore eos sibi resecabant: uerum de Hygeia et sororibus in Aesculapio agam. Porro et Salutis augurium apud Romanos celebrabatur, quod intermissum, Augustum renouasse legimus. De hoc Salutis augurio M. Cicero, Suetonius, Cornelius Tacitus, Festus, et Dion libro Historiarum XXXVIII, et Liuius. Porro et Antiochus, qui cognominatus est Soter, cum aduersus Galatas pugnaret, nec satis pro uoto res succederet, essetque in discrimine, uel uidit, uel uidisse simulauit per quietem, ut militum animos spe erigeret, Alexandrum Magnum illum, qui moneret ut Sanitatis symbolum proponeret, idque pro tessara tribunis daret, eorumque uestibus insueret: ea re fore, ut uictoria potiretur. Vnde et huius rei signum in ueteribus Antiochi nomismatibus ad huc cernitur. Est autem triangulus triplex, in uicem insertus, ex lineis quinque constans, in quibus ὑγίεια inscribitur. Huius figurae et Lucianus meminit in eo libello, ubi agit de eo qui lapsus erat in uerbo inter salutandum. Haec autem talis est figura. # Graece uero haec figura, seu schema πεντάγωνον dicitur, qua uoce et nostri utuntur. Sed et Auxilium deum etiam legimus, quin ipsum Plautus inducit in Cistellariae prologo.

Occasionem Latini deam fecere, sicut Graeci deum καιρὸν: qua ex re illi masculi nomine, ut nos foeminae utimur. Simili modo nostri Inuidiam, ut illi τὸν φθόνον. Καιρὸν minimum filiorum Iouis scripsit Ion Chius poeta, in hymno quem in ipsum condidit, ut Pausanias in Eliacis tradit. Quare cum Posidippus καιρὸν pulchre graece descripserit, et ab eo Ausonius Gallus latine Occasionem, uisum est mihi utriusque descriptionem hac nostri libri parte apponere, ut qui eorum imagines habere uoluerint, habeant unde facile excerpere possint. [p.49] Intelligo enim, illustres quosdam Principes his diebus id meditari. Hoc est ergo Posidippi epigramma, quod post Th. Morum, et Erasmum, uiros summe doctos, ideo est a me ita conuersum, uel concinnatum potius, quod Erasmus quidem quatuor addiderat uersus, Thomas duos dempserat. Graecum si cupis, in IIII. Epigrammatum leges. quod ita est a me refectum:

Vnde hic est plastes? Sicyonius. Ede age nomen.
Lysippus. Tu quis? Caerus ego, omne domans.
Cur summis instas pedibus? Semper rotor. Alas
Cur plantis gestas? Vt leuis aura feror.
Dextrae cur est inserta nouacula? Signum homini hoc est,
Vis conferri acie quod mihi nulla potest.
Cur coma fronte iacet? Venientem ut prendere possis.
Parte est cur caluum posteriore caput?
Quod postquam leuibus praeceps effugero pennis,
Ne ualeat tergo qui reuocare uelit.
Talem nos propter me plastes finxerat hospes,
Pro foribus positus qui documenta darem.

Hoc Posidippi, nunc Ausonii subscribo: in quo illo, ut sibi uisum est, ingeniosus esse uoluit, ita ut etiam sibi non in nomine tantum plastae, sed et in syllaba quoque nimis indulserit. quis enim Phidiam non norit, prima intenta diphthongo pronunciandum: Epigramma hoc est:

Cuius opus? Phidiae, qui signum Pallados, eius
Quique Iouem fecit, tertia palma ego sum.
Sum dea, quae rara, et paucis Occasio nota.
Quid rotulae insistis? Stare loco nequeo.
Quid talaria habes? Volucris sum: Mercurius quae
Fortunare solet, trado ego, cum uolui.
Crine tegis faciem? Cognosci nolo. Sed heus tu,
Occipiti calua es? Ne tenear fugiens.
Quae tibi iuncta comes? Dicat tibi. Dic rogo quae sis?
Sum dea, cui nomen nec Cicero ipse dedit.
Sum dea, quae facti non factique exigo poenas,

Nempe ut poeniteat: sic Metanoea uocor.
Tu modo dic, quid agat tecum? Si quando uolaui,
Haec manet: hanc retinent, quos ego praeterii.
Tu quoque dum rogitas, dum percunctando moraris,
Elapsam dices me tibi de manibus.

Hoc quidem Ausonii est. Porro et Callistrati legimus ecphrasin, [p.50] qui cum Posidippo de Caero deo, et de loco conuenit, puerumque ipsum deum facit florulentae pubertatis, formosum crinibus sparsis Zephyro, caeteraque specie, ut Dionysio maxime similis esse uideretur: et caetera denique ferme, quae Posidippus. Sed de graeco Caero hactenus, et Occasione latina satis: cum et Erasmus in Prouerbiis nonnulla, et ante illum Politianus in Miscellaneis non inscite scripserint.

Fraus ita effingitur a Dante Alligerio, et a Buccatio in Genealogiis: Faciem illius iusti hominis aiunt uideri, corpus reliquum serpentinum, uariis et maculis et coloribus distinctum: eius caudam terminari in scorpionis aculeum. Fraudem porro per Cocyti undas innare, nec eius nisi faciem apparere.

Calumniae, quam Graeci διαβολὴν nominant, et Impudentiae aras Athenienses consecrasse, testis est Theophrastus apud Diogenianum. Ita uero Apellem aliquando effinxisse Calumniam, testis est Lucianus in eo qui inscribitur, De non calumniae temere credendo. Cum enim Antiphilus Apellis quidam aemulus, apud Ptolemaeum Apellem esset calumniatus, quod cum Theodota consensisset, qui a rege rebellionem fecerat, et a quodam coniurationis conscio, qui capitis poena tenebatur, regi innotuisset, Apellem omnino facinoris ignarum, et inique illum insimulari: tum Ptolemaeus posito furore, sententiam mutauit: Apellem talentis centum donauit, eique in seruitutem calumniatorem Antiphilum addixit. Tunc Apelles periculi memor, tali pictura Calumniam ultus est. In dextra quidem sedet uir permagnas habens aures, quales ferme Midae feruntur: manum longe ille protendit accedenti Calumniae: circum ipsum uero sunt mulieres duae, ἄγνοια scilicet, et ὑπόληψις: hoc est, Ignorantia et Suspicio. Ex aduerso Calumnia, διαβολὴ uidelicet, mulier ornata et pulchra, sed aspectu ardens, et in iram et rabiem concita: laeua facem accensam praeferens, dextra adolescentem quendam per capillos trahere uidebatur, qui manus ambas ad coelum tendebat, superosque obtestabatur. Praecedebat uir pallidus, impurus, acute intuens, his propemodum similis qui longiori morbo sunt confecti. hunc φθόνον esse, hoc est, Inuidiam, uel Liuorem, facile cognoscas coniectura. Pone duae aliae erant mulieres, Calumniam dirigentes et adornantes: altera quidem ἐπιβούλη, hoc est Insidia: altera uero ἀπάτη, id est Deceptio, uel Fallacia, seu Fraus. a tergo sequebatur Poenitentia, hoc est μετάνοια, pullas lacerasque uestes induta, quae retro caput inflectens, flens ac lugens, pudore uenientem Veritatem excipere uidebatur. Hac igitur pictura Apelles pictor Ephesius, eleganter suum est ultus periculum, ut Lucianus idem est pluribus executus. De Contumelia in pudore etiam agemus.

Felicitas, quam Graeci εὐδαιμονίαν uocant, etiam antiquis dea existimata [p.51] est. Plinius libro XXXV. huius deae simulachrum Archesilao plastae locatum a L. Lucullo HSLX, cui mors utriusque inuidit. meminit huius deae aedis alio loco et his uerbis D. Augustinus. Quid quod et Felicitas dea est, aedem accepit, aram meruit, sacra ei congrua persoluta sunt: etc. Et alibi: Si Felicitas dea est, cur non ipsa una quae coleretur constituta est, quae posset uniuersa conferre, et compendio facere felicem? Et paulo post: Cur denique tam sero tantae deae, post tot Romanos principes, Lucullus aedem constituit? Lucius enim Licinius Lucullus anno ab V. C. DCLXVI Cos. cum M. Cotta, construi curauit. Vidimus et ipsi in nomismatibus antiquis Felicitatis effigiem, et praecipue in Iuliae Mammaeae Aug. in cuius tergo foemina erat, in solio sedens, dextera caduceum, sinistra grande cornucopiae tenens, cum hac inscriptione: FELICITAS PVBLICA. Scribit Dion libro Historiarum XVIII. C. Caesari dictatori senatum concessisse, ut senatum nouum construeret, quamuis curia Hostilia instaurata fuisset, et eius uice Felicitatis templum, quod etiam Lepidus magister equitum fecit. Cebes uero Thebanus in Tabula hoc modo descripsit: In eminenti quopiam arcis uestibulo Felicitatem in solio sedere, liberali ornatu (ait) comptam, sed non accurate, et florentissimo serto coronatam. Sane et Macariam Herculis filiam apud Graecos cultam legimus, quae cum oraculum redditum fuisset, Athenienses uictoriam habituros, si ex Herculis liberis aliquis sponte oppeteret, Macaria id intelligens, seipsam iugulauit, qua ex re uictoria Atheniensibus et diuinitas ipsi Macariae est comparata. Lege Euripidis tragoediam Heraclides, et Platonem.

Libertas in primis a Romanis dea habita et culta est, ut qui maxime ei studerent, ab eo uidelicet tempore, quo in libertatem sese uendicauere. Libertatis templum P. Victor in Auentino constituit, et ibidem atrium Libertatis, cuius crebra apud scriptores mentio. Templum Libertatis Liuius ex mulctaticia pecunia cum aereis

columnis, et statuis pulcherrimis a patre Tiberii Gracchi et conditum et dedicatum: cuius atrium ab Aelio Paeto et Cornelio Cethego censoribus instauratum, et auctum, demum et a Pollione restitutum, Suetonius scribit. At M. Cicero pro Domo sua ad Pontifices, scribit domum suam a Clodio Libertati consecratam, immo religionibus religasse: quo loco multa diuinitus perorat. Dion Historiarum libro XVIII., post uictoriam, ait, Caesari senatum tribuisse inter alia, ut patriae liberator appellaretur, et publico decreto Libertatis templum construxerunt. Nec minus et Graeci Libertatem, et Libertatis deos coluere, ἐλευθερίαν, et θεοὺς ἐλευθέρους, de quibus saepe in hoc libro, et praecipue in Ioue. atque idem Liber, et Libera, a nostris. Sane notatum legimus, libertatis indicium pileum fuisse: unde et qui serui libertate donabantur, pileum gestabant capite raso, ut notum est. hinc et [p.52] legimus Brutos monetam cudisse cum pileo duobus pugionibus imposito.

Pecunia dea. Augustinus: Deae Pecuniae commendabantur, ut pecuniosi essent. idem alibi: Pecunia dicta est dea, quae dat pecuniam. Iuuenalis tamen ait in prima satyra:

Et si funesta Pecunia templo
Nondum habitas, nullas nummorum ereximus aras,

quo modo hoc uerum? Si non modo Pecuniam colebant antiqui, ut ait Augustinus, sed etiam, eodem teste, Aesculanum, et eius filium Argentinum, deos habebant, ut scilicet haberent ipsi aeream argenteamque pecuniam? Nam ideo Argentini patrem Aesculanum posuerunt, quia prius aerea pecunia in usu ese cepit, post argentea. Subdit irridens Augustinus: Miror autem, quod Argentinus non genuit Aurinum, quia et aurea moneta subsecuta est: et caetera. Sed quo tempore huiusmodi pecuniae apud Romanos primum excusae fuerint, Plinius in primis docet, et ab eo caeteri, ne ab Hebraeis et Graecis ista petamus. Libet tamen hoc loco tibi recitare elegantes quosdam Menandri senarios, quos in quapiam ille fabula protulit, quoquo modo a me conuersos. ita enim ait:

Epicharmus esse dixit hos quidem deos,
Ventos, Solem, Terram, Ignem, Stellas, Aquam.
Ego utiles uero deos esse arbitror
Nostros, et Argentum et Aurum maxime:
Istos quidem si dedices tua in domo,
Quicquid uoles roges, tibi omnia aderunt,
Ager, domus, seruique et argyromata,
Testes, amici, iudices, tantum dato:
Ipsos habebis uel ministrantes deos.

hactenus Menander.

Sed quoniam graece uenustiores sunt, hos si cupis tibi habe ex Stobaei oratione, quae inscripta est Pluti laus. Consonat his Petronii Arbitri pulchrum carmen, cui tale est initium:

Quisquis habet nummos, felici nauiget aura, etc.

Quod uidetur e Menandro desumptum. Fuerunt ad haec Lucrii dei, lucris praepositi, ut aduersus Gentes prodit Arnobius, a lucro denominati: quae admodum apud Graecos κερδῶος Mercurius et Apollo, a lucro ut suo loco dicam, denominati.

Inuidia etiam dea, quae hominum pestis acerrima et acerbissima est. Graeci hanc masculam effingunt, quippe qui hominis effigie male habiti, et ex morbo nondum plane conualescentis effingant, ut uidemus ex dialogo Luciani διαβολῆς, id est Calumniae. Nostri uero foeminae forma formarunt, ut pulcherrime Ouidius in II. Metamorphoseon ostendit, [p.53] ubi et Inuidiae domum describit, et Inuidiam ipsam his uersibus:

Pallor in ore sedet, macies in corpore toto,
Nusquam recta acies, liuent rubigine dentes,
Pectora felle uirent, lingua est suffusa ueneno:
Risus abest, nisi quem uisi fecere dolores.
Nec fruitur somno, uigilantibus excita curis:
Sed uidet ingratos intabescitque uidendo,
Successus hominum, carpitque et carpitur una,
Suppliciumque suum est.

Sed et Plutarchus in libello de Inuidia, multa. Et elegans Hendecasyllabum inter poematia Vergilii: Liuor tabificum malis uenenum: etc. Sane antiqui Inuidiam anguilla designabant, quando ea natura esse feratur anguilla, ut omnibus piscibus inuideat: ut Contumeliam perdice, quae sit contumeliosa ualde. Illud quoque notandum, deorum eorundem genus uariari a Graecis et nostris interdum, ut in hoc. Graeci enim masculam Inuidiam pingunt, quoniam graece ὁ φθόνος. Itidem et καιρὸν, iuuenem marem: nostri Occasionem foeminam faciunt, ut supra diximus. Sic et alios nonnullos non notaui.

Fama ab Atheniensibus, teste Pausania culta: dea uero describitur ab Hesiodo in ἔργαις καὶ ἡμέραις. Est dea Fama quidem, sunt ipsi numina famae: hoc est θεὸς νύ τις ἐστὶ καὶ αὐτὴ. Scribit et Plutarchus in Camillo, templum etiam Famae constructum fuisse. Sed enim uero copiosius Vergilius in IIII. Aeneidos Famam ita describit:

Extemplo Lybiae magnas it fama per urbes,
Fama malum, qua non aliud uelocius ullum,
Mobilitate uiget, uiresque acquirit eundo,
Parua metu primo, mox sese attollit in auras,
Ingrediturque solo, et caput inter nubila condit.

Illam terra parens, ira irritata deorum,
Extremam (ut perhibent) Coeo Enceladoque sororem
Progenuit, pedibus celerem, et pernicibus alis:
Monstrum horrendum, ingens, cui quot sunt corpore plumae,
Tot uigiles oculi subter (mirabile dictu)
Tot linguae, totidem ora sonant, tot surrigit aures.
Nocte uolat coeli medio, terraeque per umbram
Stridens, nec dulci declinat lumina somno.
Luce sedet custos, aut summi culmine tecti.
Turribus aut altis, et magnas territat urbes:
Tam ficti prauique tenax, quam nuncia ueri. [p.54]

Quis pictor quaeso, aut plastes expressius effinxisset? si tamen et amplius quaeras, quas aedes incolat, et quas mundi partes, lege primam partem XII. Metamorphoseon Ouidii. Fames uero describitur ab eodem in VIII. Porro quoniam et mala est Fama, et Rumor, ideo eam antiqui aliquando alis nigris effinxerunt, iuxta illud Claudiani contra Alaricum,

Famaque nigrantes succincta pauoribus alas.

Pudor, et Fama, et Misericordia ab Atheniensibus cultae, et Impetus. ipsi enim αἰδοὺς, φήμης, ἐλαίου, καὶ ὁρμῆς βωμοὺς habuere, quod Pausanias in Atticis in primis ostendit. iidem etiam et ὕβριν καὶ ἀναίδειαν, id est, Contumeliam et Impudentiam coluerunt, ut idem Pausanias docet. M. Tullius libro secundo de Legibus: Nam illud, inquit, uitiosum Athenis, quod Cylonio scelere expiato, Epimenide Cretensi suadente, fecerunt Contumeliae fanum, et Impudentiae. Idem et Theophrastus in libro de Legibus, et Ister libro IIII. Quare mirum illud est, quod scribit Xenophon in Symposio, Pudorem scilicet esse deum, non Impudentiam, cum de adolescentum amoribus ageret. quin Zenobius et Diogenianus, quos Erasmus sequitur, Impudentiam et ipsi deam faciunt, notissimo illo Graecorum prouerbio, θεὸς ἡ ἀναίδεια: id est, dea Impudentia. Sane perdice designabatur, quia impudens admodum ipsa est auis. Sedenim Pudorem cum Nemesi in coelum euolasse canit Hesiodus, aeneo seculo. Pudoris ara Athenis fuit in Acropoli, ut ait Hesychius: qui et illud addit, Pudoris et φιλίας aram esse. nisi forte legendum sit, pro φιλίας, ὕβρεως. Pudorem uir doctissimus Alciatus in quodam Emblemate ita describit:

Ergo sedens uelat uultus, obnubit ocellos,
Ista uerecundi signa Pudoris erant.
Queis sibi praelatum Icarius cognouit Vlyssem
Hocque Pudori aram schemate constituit.

Decenter quidem a Graecis Pudor muliebri effictus est forma, uel propter Penelopes fabulam, uel quia apud Graecos generis est foeminini. Ego certe pueri forma effinxi, ob rationem quam in Occasione ostendi.

Caca dea culta Romae, quae Caci soror fuit, ut scribit Lactantius, quae de furto boum Herculi fecit indicium. unde etiam sacellum meruit, in quo ei per uirgines Vestales res sacra fiebat, ut Seruius scribit libro octauo Aeneidos. quod et ego in uita Herculi scripsi.

Tutullina dea celebrata a Varrone et Augustino, ad tutandas et custodiendas segetes collectas. Scriptum est apud Macrobium in Saturnaliis, apud ueteres quisque qui nominasset Tutullinam, ferias obseruabat. Nonius Marcellus, Tutanum et Tutullenam ex Varrone citat. [p.55] Tutanus in periculosis et subitis rebus inuocabatur, quod is praesidium atque opem afferret, a tutando dictus. meminit idem Varro de Lingua latina. Regionem Portius designat, cum de Ennio scribens dicit, eum coluisse Tutullinae loca. Tutellina, a tuendo quidam, et Tutullinam scribunt, ut in plerisque exemplaribus obseruauimus. A tuendo quoque, uel tutando, Tutelares dei dicuntur, qui urbium et locorum patrocinium et curam gerere credebantur, quorum est crebra mentio: de quibus alibi.

Seia dea fuit, ut ex Varrone tradit Augustinus, praeposita quam diu segetes sub terra essent: cum uero iam essent supra terram, et segetem facerent, deam Segetiam uocabant. Sedenim Seiam, ait Plinius libro XVIII. a serendo, Segestam a segetibus appellabant, quarum simulachra in circo uidemus. Sed idem libro XXXVI. cap. XXII. quidam Fortunam Seiam a Nerone appellatam, male interpretantur, ut in Syntagmate de Fortuna dicemus. Segetiam uero Augustinus ait appellatam, cum segetes iam natae supra terram essent. Haec esse uidetur, quam Segestam uocat Plinius. meminit et Macrobius libro primo Saturnaliorum. Apud ueteres, inquit, quisque qui nominasset Salutem, Semoniam, Seiam, Segetiam, Tutullinam, ferias seruabat. Hic addamus quod in primo Georgicorum scribit etiam Seruius, ex Varronis sententia: Nomina numinum in indigitamentis, id est, in libris pontificalibus inueniuntur, qui et nomina deorum et rationes ipsorum numinum continent: uerbi causa, ut Occator deus ab occatione dicatur, a sarritione deus Sarritor, a stercoratione Stercutius, a satione Sator. haec Seruius. Arnobius uero Putam deam putationibus arborum praefuisse scribit, ut Petam rebus petendis. De Ope consiua, in Ope suo loco agendum.

Rusina dea fuit, cui rura committebant antiqui, ut ait Augustinus. quidam hanc Rurinam potius uocarunt.

Mellona dea mellificationis: idem in IIII. Augustinus. Mellonia haec ab Arnobio dicitur, quo loco de ea pluribus agitur.

Fornax dea etiam existimata, quoniam ante tricitum, et eius usum, farra fornacibus torrebantur. unde est dea Fornax constituta, ut Festus et Lactantius. plura in Fastis Ouidius:

Facta dea est Fornax, laeti Fornace coloni
Orant, ut uires temperet illa suas:
Curio legitimis tum fornacalia uerbis
Maximus indicit: nec stata sacra facit.

Videtur tamen alibi, hoc est libro VI., Fornacalem appellare, cum ait:

Et Fornacali sunt sua sacra deae.

Hinc sacra Fornacalia dicta sunt, de quibus cum alii, tum Festus, [p.56] nec semel, ipse quoque in ultimo, ubi de Sacrificiis ex celebritatibus plurima collegi. Budaeus in lege, Si fornicarius, legit et corrigit Fornacanus, a Fornace: et putat significare seruum pistrinarium, uel pistorem. Ego hac de re nil statuo.

Collina dea fuit, cui colles attribuebant: et Vallonia, cui ualles et conualles, ut est apud Augustinum. Non ab his absimiles nymphae, de quibus omnibus in Neptuni Syntagmate agemus.

Proserpina dea credita, quae germinantibus segetibus praefecta putabatur, ut Varro et Augustinus tradunt. Sed plura, cum de Plutone agemus. Sit una, non sit, nunc non quaero.

Nodotus deus dictus ab Augustino, ab aliis Nodinus, qui nodis geniculisque culmorum praefectus putabatur.

Lactucinam etiam deam colebant ueteres, quae lactescentibus frumentis ac segetibus praeesset. Sunt qui Lacturnum apud Augustinum legant. Seruius certe libro primo Georgicorum, Lactentem deum ex Varrone commemorat.

Patalenam, eam deam existimabant, quae praeesset segetibus, cum spicae et folliculi patescunt, ut scilicet spicae exire possint. Augustinus ex Varrone. Arnobius Patellanam uocare uidetur, et Patellam, ex quibus una est patefactis, altera patefaciendis rebus praestituta.

Hostilina dea colebatur, cum segetes nouis aristis aequantur, ut Augustinus ait: quia hostire ueteres aequare dixerunt. unde et hostimentum, et hostorium: ut Priscianus, et alii obseruant.

Runcina dea tum placabatur, cum frumenta runcanda essent, id est, a terra auferenda. Augustinus, et Varro de Lingua latina.

Spinensis autem deus, ut spinas ex agris eradicaret. idem Augustinus. Nemestrinus uero deus nemorum praepositus, ut notat Arnobius.

Flora dea, florentibus frumentis praeposita, ait Augustinus, et Varro. Fabula uarie narratur. quidam in aedituum Herculis et scortum referunt: alii in Larentiam. et quanquam in nostro Hercule hanc recitaui, nihilominus hoc loco afferam, quid Lactantibus libro primo capite XX. hac de re sentiat. Floram et Faulam Lactantius distinguit. ita enim, cum de Laurentia Faustuli locutus fuisset: Nec hanc solam Romani meretricem coluerunt, sed Faulam quoque, quam Herculis scortum fuisse, Verrius scribit. mox paulo subiungit: Flora cum magnas opes ex arte meretricia quaesiuisset, Populum Romanum scripsit haeredem, certamque pecuniam reliquit, cuius ex annuo foenore suus natalis dies celebraretur, editione ludorum quos appellabant Floralia: quod quia Senatui flagitiosum uidebatur, ab ipso nomine argumentum sumi placuit, ut pudendae rei quaedam dignitas adderetur, deam finxerunt esse quae floribus praeesset, eamque oportere placari, ut fruges cum arboribus aut uitibus bene prospereque florescerent. Eum [p.57] colorem secutus in Fastis poeta, non ignobilem nympham narrauit, quae Chloris uocitata: eamque Zephyro nuptam, quasi dotis loco id accepisse muneris a marito, ut haberet omnium florum potestatem. Lactantius ita. Romani igitur Floram deam finxerunt, quae floribus praeesset: eamque placabant, ut fruges cum arboribus et uitibus bene florescerent: et ludi ipsi Florales et Floralia nuncupati, in quibus omnes nequitiae et lasciuiae nudis mulieribus peragebantur. Notissima est historia de Catone, Florales ludos ingresso, qui ob seueritatem ac grauitatem est abire compulsus, a Fauonio monitus, non a Cotta, ut uir doctus memoria lapsus scripsit: Varro, et Martialis in primo,

Nosses iocosae dulce cum sacrum Florae,
Festosque lusus, et licentiam uulgi,
Cur in theatrum Cato seuere uenisti?
An ideo tantum ueneras ut exires?

Sed historiam hanc copiosus in secundo libro recitat Valerius Maximus. Floralia IIII Cal. Maii celebrabantur, et Cal. ipsis, unde institutum adhuc uiget ubique fere gentium, ut eo Cal. die floribus omnes Maiuma celebrent, ut uocant Graeci, et iureconsulti: haec est Maii mensis celebritas, de qua etiam plura Suidas. Quidam eruditi cum Floralibus ἀνθηστέρια Atheniensium coniungunt, non sane recte. sed de his, pluribus scripsi in libro de Annis, mensibus etc. P. Victor Florae templum et circum, et Floralia in VI. urbis regione collocat, hoc est, Quirinali. Fuit, teste Plutarcho, simulachrum Florae in aede Castoris et Pollucis, a Praxitele summa industria formatum, multis coloribus, tunica indutum, in cuius deae

dextra flores fabarum et ciceris fuerunt. Scribit Porphyrion, in Floralibus Aediles cicer et fabam populo spargere solitos. Versicolor colos ideo Florae attribuebatur, quia nullus color est qui in floribus non reperiatur. Sane Chloris, quam Ouidius Floram ait, meminit et Catullus, et ante hos Homerus in Odyssea. Sunt item qui Laurentiam et Larentiam distinguant, ut altera Acca Faustuli fuerit, altera etiam meretrix: ambas tamen Firmianus sub una recitat Lupa, Romuli et Remi nutrice. Certe Varro ab Acca Laurentia, Laurentalia celebritatem dictam ait. Angeronalia, inquit, ab Angerona, cui sacrificium fit in curia, et cuius feriae publicae Laurentinae: is dies, quem diem quidam in scribendo Laurentalia appellant, ab Acca Laurentia nominatus, cui sacerdotes nostri publice parent an.VI. die qui Acca dicitur, uel Atra, ut legitur. haec Varro, et quae sequuntur, parum mihi comperta. Festus et ipse: Laurentalia, ait, Laurentiae Faustuli coniugis, Romuli Remique nutricis festa fuere. Ouidius uero in Fastis,

Non ego te tantae nutrix Laurentia gentis,
Nec taceam uestras Faustule pauper opes. [p.58]
Vester honos ueniet, cum Laurentalia dicam,
Acceptus Geniis illa December habet.

De Faula porro Herculis scorto, quam ex Verrio, seu Ennio, deam nominat Lactantius, in Hercule diximus: licet Fauola sit scriptum ibi.

Pomona dea, quae pomis et fructibus praeerat, de qua Ouidius in Metamorphoseis in fabula Vertuni, et item Propertius in eadem fabula. Hanc deam summa religione coluerunt gentes, ut poma et fructuum foecunditas afforet: a qua flamen Pomonalis. Pomonal, ait Festus, fuit in agro Solonio, uia Hostiensi, ad lapidem XII., diuerticulo a milliario octauo. Sed de Pomona etiam in Vertuno agendum, ea parte qua Ianus describendus. Porro cum Pomona, Fructesam deam connumerat D. Augustinus propter fructus.

Terram, et Tellurem, et Tellumonem, terrae deos, consecrauere Romani: et Graeci γῆν, γαῖαν et αἶαν appellantes. hinc et aedes et templa eorum in historiis, caeterisque scriptis saepe legimus. Hymnum deae Terrae Orpheus composuit, cui omne genus semen pro suffimento adolet, praeter fabam, et aromata. Alterum hymnum Terrae Statius concinuit: O hominum diuumque aeterna creatrix, etc. Terram uero etiam primam oracula dedisse, in Historia poetarum tradidimus. sed et matrem deum eandem dixerunt, ut seorsum, cum de ea suo Syntagmate agemus, dicturi sumus. Quin et Seruius in X. Aeneidos Terram, inquit, constat esse Matrem deum: unde et simulachrum eius cum claui pingitur. nam aperitur uerno, hyemali clauditur tempore. Ea et Ops dicta, ut Varro ait de Lingua latina, quod hic omne opus, et hic opus ad uiuendum: ideo dicitur Ops mater, et Terra mater. Haec enim terris gentes omnes peperit, et resumit denuo. Tellurem deam Scythae sua uoce Apiam appellauere, ut Herodotus docet in IIII. De aede uero Telluris Romae, quoniam frequenter a scriptoribus sit mentio, hic breuiter agendum. P. Victor eam statuit in quarta Vrbis regione. Seruius, non a Carinis procul. Valerius Maximus in area aedium Sp. Cassii, eius qui regnum affectauit. M. Cicero pro Domo sua: Sp. Cassii domus ob eandem causam euersa est, atque in eodem loco aedes posita Telluris. Idem innuit Dionysius Alicarnasseus. Porro et Telluris aedem Sempronium uouisse, his uerbis L. Florus ostendit: Domiti hinc (ait) Picentes, sed caput gentis Asculum Sempronio duce, qui tremente inter praelium campo Tellurem deam promissa aede placauit. Sed et Tellurem et Tellumonem, Proserpinam quidam et Plutonem interpretantur. Augustinus libro VII.: Tellurem, inquit, a ui foeminae, Tellumonem a ui masculi dixerunt. Coniungit cum his Altorem et Rusorem: et Altorem quidem, quod ex terra aluntur omnia quae nata sunt: Rusorem, quod rursus cuncta illuc reuoluuntur. et haec ex Varrone. Noster uero Coelius Rursorem hunc deum nuncupabat, [p.59] praesidemque deum putabat rebus restituendis, reparandisque.

Pales, teste Festo, et Seruio, dea pastorum uel pabuli habebatur, cuius festa dicebantur Palilia: uel ut alii uolunt, dicta Parilia, quoniam pro partu pecorum eidem sacra fiebant. Lege in Fastis Ouidium. Virgilius, Te quoque magna Pales, et te memorande canemus Pastor ab Amphryso, etc. Tibullus, Et placidam niueo spargere lacte Palem. Ouidius, Et tepido lacte precare Palem. Palilia, inquit Varro, dicta a Pale, quod et feriae ei deae fiunt: ut Cerealia, a Cerere. Scribit Seruius, Palen ab aliis Vestam, ab aliis Matrem deum existimatam: itemque genere foemineo appellari, ab aliis masculino, ut Varrone. idem Arnobius, ut in diis Poenatibus repetam. huic deae sacra soluebantur XI. Calend. Maias: uel melius ut alii, XII., ut in Fastis notauimus.

Carna dea, quae antiquis Romanis culta fuit, quam uitalibus humanis praeesse putabant, ut ex Macrobio in libro de Annis, mensibus, diebus, etc. scripsimus. ab eaque petebatur, ut iecinora, et corda, quaeque sunt intrinsecus uiscera, salua conseruaret. cui templum pulso Tarquinio Iunius Brutus in Coelio monte construxit, Calendisque Iuniis sacrum uoti reus fecit. huic deae pulte fabacea et larido res sacra fieri solebat. quin et Calendae ipsae Iuniae Fabariae dicebantur.

Cardinum etiam deam fuisse legimus, de qua in Fastis fabulose Ouidius. D. Augustinus Cardeam hanc appellare uidetur, ut paulo post dicemus.

Rubigus deus, ut M. Varro de Re Rustica et de Lingua latina, et Rubigalia dicta. Huic deo res diuina fiebat, ne rubigo occuparet segetes. Meminere Plinius, Festus, Ouidius, Seruius et Augustinus. Dicimus et Robigo genere foemineo, et Robigus genere maris. Gellius libro IIII. cap.VI. Verba S. C. Si quid succidaneis opus esset, Robigus accederet. Idem libro V. cap. XII. In his autem deis, quos placari oportet, uti mala a nobis, uel a frugibus natis amoueantur, Arungus quoque habetur, et Rubigus. haec Gellius. Sane eruditi quidam pro Arungo hoc loco Auerruncum legunt, de quo deo a me alibi actum est. hinc instituta sunt Rubigalia, quae celebrabantur ad auertendam rubiginem mense Aprili, hoc est, ut Festus ait, VII. Cal. Maias, ut diximus de Annis mensibus diebus etc. Sane eorum inanis uidetur esse obseruatio, qui rubiginem ferri dicunt, robiginem uero segetum: hoc est, alterum per o, et alterum per u: ita quoque de utraque re canente in Fastis Ouidio, ad ipsam,

Parce precor, scabrasque manus a messibus aufer,
Neue noce cultis, posse nocere sat est.
Ne teneras segetes, sed durum amplectere ferrum.

Utrunque enim uno uocabulo comprehendit. Rubigo genus etiam uitii, obscoenae libidinis dicitur, ut ex Varrone Seruius ait in primo Georgicorum. [p.60]

Terminus deus: Numa Pompilius secundus Romanorum rex, cum publicum agrum populi Romani et priuatum certis limitibus terminisque definiuisset, sacellum erexisse Termino deo traditur in colle Tarpeio, cui nihil animatum sacrificaretur, sed liba tantum, pultes, et frugum primitiae, qua de re Dionysius Alicarnasseus libro II. Statuit, inquit, Numa, ut suo quisque contentus esset, nec aliena apperteret: hinc de definitionibus possessionum constitutio. Iussit enim unumquenque fundos suos circumscribere, sacrosque finibus lapides apponere, lapides ipsos sacrauit Ioui Terminali, statuitque eis sacra quotannis omnes die stata et constituta facere, super locum ipsum coeuntes: festo etiam die constituto ualde honorifico, Terminalium deorum. Festum Romane Terminalis, ἀπὸ τερμῶσι, id est terminis uocant: finesque ipsos unius literae mutatione a graeca nostra lingua proferentes, Terminos appellant. quos si quis occuluisset, aut transtulisset, sacrum eum esse Dei lege statuit, ita ut uolenti eum occidere tanquam sacrilegum, et securitas adesset, et pollutionis expiatio. Estque ius hoc non in priuatis modo possessionibus, sed in publicis quoque constitutum. et idem Dionysius paulo post: Sacrificantque adhuc eis non animatum aliquid, (neque enim pium est cruentare lapides) sed pultes et liba, atque alias quasdam fructuum primitias. Causam Plutarchus inquirit: An, inquit, Numa Pompilius uir ciuilis ac iustus, et sapiens inprimis, agri terminos cum finitimis constituit, et ipsis finibus Terminum ominis causa nominans, quasi ἐπίσκοπον et inspectorem amicitiae, et pacis custodem, ab omni caede et sanguine incontaminatum conseruari oportere existimauit. Termino, inquit Festus, sacra faciebant, quod in eius tutela fines agrorum esse putabant. Denique Numa Pompilius statuit, eum qui Terminum exarasset, et ipsum et bouem sacros esse. Saxum uero fuit hic deus, unde et termini agrorum publicorum et priuatorum tales fuerunt: licet et postea stipes, et arbor, et tegula etiam pro termino posita. Sed mox cum Tarquinius Priscus templum uouisset in Tarpeia rupe angustum Ioui Iunoni et Mineruae, ac eius iacere fundamenta uellet, inuenit ibi deos alios dicatos a Numa et a Tatio, et aliis: usus ipse consilio Accii Nauii auguris, reperit reliquos omnes deos Ioui cedere, praeter Terminum et Iuuentam, ut Plutarchus et Dionysius scribunt. Liuius, et Florus, et Seruius, a Tarquinio Superbo inaugurationem factam tradunt, non a Prisco. Existimat Lactantius in primo, Terminum eum fuisse lapidem, quem pro Ioue deuorauit Saturnus (quem Graeci βαίτυλον uocant, Abadir Latini, ut Priscianus et alii scribunt. Priscianus: Abadir, inquit, deus esse dicitur, et lapis, quem Saturnus deuorasse dicitur pro Ioue, quem Graeci βαίτυλον dicunt. nam, ut Hesychius ait, βαίτυλος dicitur saxum illud fasciis reuinctum, quod pro Ioue deuorasse dictus est Saturnus. Sachoniachthon [p.61] in theologia Phoenicum, Baetylon non saxum tradit, sed Coeli et Rheae filium. Betylus postea τέρμων, id est Terminus dictus est.) Subiungit Lactantius eodem loco, Tarquinium, cum Capitolium facere uellet, et multorum deorum in eo loco sacella essent, consuluisse, utrum Ioui cedere uellent: et cedentibus caeteris, solus Terminus mansit, qui noluit cedere. unde illum poeta Maro, Capitoli immobile saxum dixit, et pluribus Seruius. D. Augustinus in IIII. de Ciuitate Dei, aliter recitat fabulam: quid enim dicam historiam? Cum rex, inquit, Tarquinius Capitolium fabricare uellet, eumque locum qui ei dignior aptiorque uidebatur, a deis alienis cerneret praeoccupatum, non audens aliquid contra eorum facere arbitrium, et credens eos tanto numini suoque principi uoluntate cessuros, quia multi erant illic, ubi Capitolium

constitutum est, per augurium quaesiuit, utrum concedere locum uellent Ioui, atque inde ipsi cedere? omnes uoluerunt, praeter Martem, Terminum, et Iuuentatem. Atque ideo Capitolium ita constructum est, ut etiam isti tres intus essent, tam obscuris signis, ut hoc uix homines doctissimi scirent. haec quidem Augustinus, qui eiusdem libro cap. XXIX. Nam, inquit, illud quale est, quod paulo ante commemoraui, pulcherrimum auspicium fuisse dixerunt, Martem et Terminum et Iuuentatem nec Ioui regi deorum loco cedere uoluisse. sic enim (inquiunt) significatum est, Martiam gentem, id est Romanam, nemini locum quem teneret daturam: Romanos quoque terminos, propter deum terminum, neminem commoturum: Iuuentutem etiam Romanam, proper deam Iuuentatem nemini esse cessuram. Sed ex aliis addamus caetera. Facto Iouis templo, supra ipsum Terminum foramen fuit in tecto relictum, ut libero coelo Terminus frueretur: quod et Seruius in IX. Aeneidos commentario, et fabulose in Fastis Ouidius tradiderunt. Aenigma est de Termino ex Varrone apud Gellium, quod inenarratum cum reliquisset Gellius, Politianus me iuuene in sua Centuria est interpretatus, et ab eo ego in meis Aenigmatibus. Huic porro deo sacrificabatur publice ac priuatim, quasi deo custodi finium, ut dictum est: qui non tantum saxum et lapis fuit, sed interdum stipes, uel tegula. Ouidius in Fastis:

Termine, siue lapis, siue es defossus in agris
Stipes, ab antiquis tu quoque nomen habes.

Tibullus:

Nam ueneror, seu stipes habet desertus in agris,
Seu uetus in triuio florida serta lapis.

Huius dei sacra Terminalia, quae mense Februario agebantur, res est nota. Graeci quoque Iouem Horium, id est Terminalem coluerunt, de quo in Ioue pluribus agemus.

Pitho, persuadendi dea ab antiquis Graeciae scriptoribus celebrata: latini quidam Suadam, et Suadelam, quidam et Leporem dixere. [p.62] huius deae sacellum fuit apud Sicyonios, etsi nullum ibi simulachrum cerneretur, ut autor est Pausanias qui in Corinthiacis pluribus historiam recenset Apollinis et Dianae: qui post interfectum Pythona purgationis gratia Aegialeam contenderunt. sed cum in iis locis pestilentia esset coorta, consulti uates quid facto opus esset, responsum datum est, placandos esse Apollinem et Dianam: tum Aegialenses septenos pueros puellasque ad Sythan fluuium miserunt, qui deos placarent. id cum factum esset, Pithus deae sacellum constructum fuit. Sedenim et antiquis ille mos fuit, ut cum Venere et Πειθὼ et Χάριτας, id est Suadam et Gratias effingerent, ut significarent quale esse deberet connubium. Sed quod Pytho dea sessitare in Periclis labris a scriptoribus dicta sit, et Cethegus Suadae medulla ab Ennio uocatus, pluribus in Miscellaneis Politianus. Illud quoque apud Graecos usurpatur, non aliud esse Suadelae sacrum, praeter orationem: quod graece dicitur: οὐκ ἐστὶ Πειθοῦς ἱερὸν ἄλλο πλὴν λόγος. Legimus porro apud Pausaniam deam quandam consolandi cum Pitho factam fuisse a Praxitele, quae παρήγορος, id est consolatrix dicta fuit, et in Attica posita fuit. Sed et Diana πειθοῦς cognomine dicta est, ut alibi prodemus.

Momus deus conuicii et maledicentiae ac reprehensionis, Liuorem et Inuidiam latine dicere possumus. Momum Hesiodus in Theogonia natum ex Nocte cecinit, una cum Morte et Somno et Insomniis, caeterisque. Momum Lucianus inducit, nec semel taxantem cum alia, tum deos ipsos: ut minus mirum sit, et illum sandalia et crepidas Veneris uituperasse: adeo ut inter prouerbia iam Momo locus sit. Apologus ille certe in omnium est ore, Momum reprehendisse Vulcanum, quod non fenestratum hominis pectus fecisset, quo eius cogitatus plane uiderentur. res est nota, praecipue apud Lucianum in Hermotimo et Deorum concilio. Libet hic Hesiodi uersus apponere, ut uideas a scopo quantum deuii sint, qui antehac transtulere. ita enim Hesiodus:

οὔ τινι κοιμηθεῖσα τέκε νὺξ ἐρεβεννὴ
δεύτερον αὖ μῶμον, καὶ ὀιζὴν ἀλγινόεσσαν. hoc est,

Nox obscura parit, nulli commixta deorum,
Post primos Momum simul, Aerumnamque dolentem.

Describitur Momus in IIII. Graecorum epigrammatum. meminit et Pindarus in Olympiis.

Hipponam deam equorum et stabuli, antiqui uenerati sunt. de hac dea Plutarchus in Parallelis meminit, et Apuleius libro III. Asini aurei, et Tertullianus in Apologetico, et Fulgentius ad Chalcidium. eam enim inter deos Semones, qui uocantur, commemorat. Item et Hermolaus Barbarus libro V. Plinium castigat. Cap. IIII. Iuuenalis quoque eandem intelexisse a plerisque putatur, in illo: Iurat Solam Hippo, [p.63] et facies olida ad praesepia pictas: ut scilicet Hippo, et Hippona dicatur. Narratur historia de Fuluio quodam, qui equae amore captus, cum ea rem habuerit, unde nata sit puella formosissima, quae Hippona appellata fuerit: quam tamen quidam, ut puto perperam, Eponam

uocitarunt. Porro Aristocles libro Paradoxorum II. consimilem historiam scribit de Onoscelia. ait enim, nobilem quempiam iuuenem Ephesium Martis filium, Demostrati tamen existimatum, cum muliebrem sexum esset exosus, noctu ad paterna armenta profectum cum asina concubuisse, quae puellam pulcherrimam peperit, Onosceliam ex re nuncupatam. Idem Stobaeus repetit.

Comus, id est κῶμος, deus fuit conuiuiorum et comessationum. quidam ex Graecis scriptoribus cum Dionysio coniungunt. eius imago a Philostrato describitur pluribus. eum enim coronatum effingit, quo loca pleraque scitu iucunda subiungit.

Zephyrus ab eodem Philostrato in Hiacynthi imagine describitur. illi enim humeros seu scapulas alatas attribuit, facie et aspectu molli: coronam omnium florum genere ei in capite fuisse ait.

Myiagrus deus muscarum dictus, eius Pausanias in Arcadicis ita meminit, cum agit de celebritate quae Palladi Tritonidi apud Arcadas agebatur: ἐνταῦθα, ait τῇ πανηγύρει μυιάγρῳ προθύουσιν. hoc est, In ea celebritate ante Myiagro sacrificant: preces inter sacra heroi effundunt, Myiagrum inuocantes: atque ita facientibus, nihil praeterea molestiae muscae inferunt. Mentio quoque est Myiagri in castigatis Solini exemplaribus, in quibus ita legitur: Sacellum (inquit) Herculis in foro Boario est, in quo argumenta conuiuii laetae maiestatis ipsius remanent. Nam diuinitus illo neque canibus, neque muscis ingressus est. etenim cum uiscerationem sacricolis daret, Myiagrum deum dicitur imprecatus: clauam uero in aditu reliquisse, cuius olfactu refugerent canes: hactenus Solinus. Idem scribit et Plinius, sed dei nomen non apponit, id quod et in plerique Solini codicibus deesse uidemus. Plinius libro XXIX. cap. VI. dum de alopeciae remediis agit, non Myiagrum hunc deum, sed Myiodem uocauit, ita de muscis loquens: Nullum, inquit, animal minus docile existimatur, minorisue intellectus. quo mirabilius est, Olympiae sacro certamine nubes earum immolato tauro, deo quem Myioden uocant, extra territorium id abire. haec ibi Plinius, qui tamen libro octauo cap. XXVIII. scribit quoque, Cyrenaicos inuocare solitos Achorem deum muscarum, multitudine pestilentiam afferente, quae protinus intereunt quam litatum est. Gregorius Nazianzenus in prima in Iulianum Caesarem oratione, non Achorem, sed Acaron uocare uidetur: Non amplius, inquit, muscae quaerent deum Acaron, aut si quid musca est ridiculosius. hoc tamen plane ipse non assero, quando mihi in praesentia non suppetit Graeci codicis [p.64] facultas. Alibi tibi retuli, apud Graecos Iouis esse cognomen ἀπόμυιος, quem colebant, a fugandis muscis appellatum. Sed et deum muscarum Hebraei Beel zebub uocarunt, quod mali daemonis nomen Christiani existimant. Porro Myiagrum, seu Myiodem uocitari ab aliquibus uidemus Myiagrium, hoc est muscarum congregatorem. atque hactenus quidem hac de re tibi, ut ne quid uanitatis gentilium praeteriremus. Myiagrus etiam scriptor Phoceus fuit, cuius Victruuius in tertio meminit.

Praxidicen daemona quandam appellabant gentes, ut Hesychius tradit, quae non modo iis quae dicantur, sed et quae agantur, finem imponat: et propterea capita habebat, et miracula. Suidas uero huius deae solum caput constitui solitum tradit. Soteren autem ex sorore Praxidice filium habuisse finxere Ctesium, ac filias Homonoeam et Areten, quae et a matre Praxidicae dictae fuerunt. Pausanias in Boeoticis, Praxidicas ait deas ab Haliartiis uocatas fuisse, quarum templum erat sub diuo, Tilphusium montem uersus. Idem Pausanias in Laconicis Menelaum scribit in Graeciam reuersum post Troiam captam, Praxidicae erexisse simulachrum non procul a Veneris Migonitidis templo. Praxidicae meminit et Orpheus in Argonauticis. Idem et in Hymno ad Proserpinam, eam hoc eodem uocat nomine πραξιδίκην. De Venere Praxis cognominata, in Venere dictum. Porro et Praxiergidae orgia antiqui mense Februario peragebant, arcano ritu, deiecto prorsus uniuerso templi ornatu, et simulachro obtecto: quali scilicet nos passionis Dominicae tempore facere consueuimus.

Ogenus praeterea deus nescio quis, priscus et peruetustus fuit, a quo et prisci et peruetusti homines ὠγενίδαι et ὠγένοι dicuntur. Licet aliqui Ogygidae et Ogygii libentius legant, mecum tamen facere uidetur Erasmus in Prouerbiis.

MISCELLANEI DEI.

Nunc ad aliam deorum classem me conuertam, in qua miscellaneos deos commemorabo, et eos in primis qui ad hominum generationem, aliasque actiones quasdam pertinere ab antiquis putabantur. Nam et Varronem a conceptione hominis eos narrare coepisse legimus, et ad decrepiti usque hominis mortem pertinentem perduxisse. Nos ergo a Virginensi dea hanc Syntagmatis partem exordiemur.

Virginensis dea adhibebatur in nuptiis a Romanis, quae uirgini zonam solueret: ut Graecis Lysizona Diana. De Virginensi diuus Augustinus

in VI. de Ciuitate dei. Ad hanc allusit Catullus, cum ait: Quod zonam soluit diu ligatam. Sane et Perficam et Pertundam deas etiam statuerunt, ut Arnobius docet: et hanc quidem, quod in cubiculis praesto esset, dum uirginalem scrobem effoderent mariti: [p.65] illam, quod uoluptates perficeret inoffensa dulcedine.

Subigus deus pater uocatus, qui adhibebatur, ut uirgo a uiro subigeretur. De Hymenaeo et Thalassio simul alio loco agam.

Prema dea mater, culta, ut subacta uirgo, ne se commoueret, cum premitur.

Partunda dea parientium, Lucinam alio loco leges.

Vitunnus, et Sentinus, dei fuere obscurissimi, ut ait Augustinus libro VII., quorum alter uitam, alter sensus a puerperio largiri credebantur. meminit et alibi, cum scilicet de deis selectis ageret. Sentia etiam dea existimata, quae sententias inspirare dicebat, ut idem Augustinus scribit. Sunt qui hanc Sentam fuisse autument, quae Pici filia fuerit.

Vagitanus deus, qui infantum uagitibus praeesse credebatur, ut ex Varrone Augustinus refert. Gellius tamen, hunc nescio an alium, Vaticanum nominare uidetur, cuius haec sunt uerba ex XVI. Noctium Atticarum: Et agrum, inquit, Vaticanum, et eiusdem agri deum praesidem appellatum acceperamus a uaticiniis, quae ui ac instinctu eius dei in eo agro fieri solita essent. Sed praeter hanc causam M. Varro in libris Diuinarum, aliam esse tradit istius nominis rationem. nam sicut Aius, inquit, deus appellatus, araque ei statuta est, quae est intima Noua uia, quod eo in loco diuinitus uox edita: ita Vaticanus deus nominatus, penes quem essent uocis humanae initia: quoniam pueri simulatque parti sunt, eam primam uocem edunt, quae prima in Vaticano syllaba est. iccirco uagire dicitur, exprimente uerbo sonum uocis recentis. Non me praeterit, quosdam hic Gellium accusare, quosdam alios interpolare uoluisse. Festus, Vaticanum collem dictum ait, quod pulsis Hetruscis, eo potitus sit populus Romanus uatum responsis.

Cunina dea, quae infantes in cunis tueri credebatur, et fascinum summouere: Lactantius. eadem pene Augustinus ex Varrone, nec semel.

Leuana dea, quae natos de terra leuat infantes: Augustinus. Moris uero fuit, ut natus infans ab obstetrice in terra statueretur, ut Macrobius ex Varrone docet. Seneca: Omnes infantes terra nudos excipit. Plinius: Natura hominem tantum, nudum, et in nuda humo natali die abiicit. Statius in Syluis: Tellure cadentem Excepi, fouique sinu. Idem alibi, et a Statio Claudianus:

Quem prima meo de matre cadentem Suscepi gremio.

Rumina, uel Rumia dea, quae mamma paruulo, ut ait Augustinus, immulgere dicebatur, quia rumam dixere ueteres mammam. Idem Plinius et Festus ante Augustinum. Varro item de Re rustica, et de Liberis educandis apud Nonium Marcellum: Hisce manibus lacte fit, non uino, Cuninae propter cunas, Ruminae propter rumam. Idem quoque Varro de Re rustica II. Non negarim, inquam, ideo apud D. Rumiae sacellum a pastoribus satam ficum. ibi enim solent sacrificare [p.66] lacte pro uino, et lactentibus. Plutarchus in Problematis: Quid est quod Ruminae rem diuinam facientes, hostiis lac spargere et libare consueuerunt, uinum autem non adhibent? an quod Latini rumam, mammam nominant: et ficum Ruminalem ideo dixerunt, quod sub ea lupa Romulo et Remo lac exhibuit. et caetera, quae toto Problemate leguntur. Idem repetit in Romulo, nisi quod deam ῥουμιλίαν uocat. De Ruminali uero ficu uaria legito apud Seruium libro octauo Aeneidos.

Edusa, et Potina, deae praesides existimatae eduliis et potionibus infantum, ut Nonius ex Varrone legere uidetur. Alii uero non Edusam, sed Edulicam deam hanc appellant, ut Augustinus, qui ait Edulicam deam uocatam, quae escam praeberet. Aelius uero Donatus in Terentiana Phormione, Edulicam et Poticam has deas uocauit. ita enim scribit: Vbi initiabunt quidam cibo et potu, quidam sacris: ubi legitur apud Varronem initiari pueros Eduliae et Poticae et Cubae, diuis edendi et potandi et cubandi, ubi primum a lacte et a cunis transferunt. ut Vergilius: Nec deus hunc mensa, dea nec dignata cubili est. hoc annotauit Probus. Sed Terentius Apollodorum sequitur, apud quem legitur, in insula Samothracum a certo tempore pueros initiari, more Atheniensium: quod ut in palliata, probandum est magis. haec Donatus. Sed Edulicam potius, et Potinam, legit Augustinus in quarto et sexto de Ciuitate dei. Sunt qui apud Donatum Educam legant, et Poticam. Arnobius tamen libro tertio contra Gentes: Victuam et Potuam sanctissimas uictui potuique procurant. O egregia numinum, et singularis interpretatio potestatum: nisi postes uirorum adipali unguine oblinerentur a sponsis, nisi uirginalia uincula omnia feruentes dissoluerent, atque imminentes mariti nisi potarent et manderent, homines dei nomina non haberent. et haec quidem Arnobius. ut uideas, quantum gentes insanierint.

Statilinus, uel ut aliqui legunt, Stabilinus, et Statanus, dei praesides et assistentes: Lactantius. alii educationi ascribunt, eo uidelicet tempore,

cum standi et consistendi potestatem habere incipiunt. Statanus, inquit, puerorum deus apud Nonium. Varro libro primo de Pueris educandis.

Fabulinus deus dicebatur, cum fari pueri auspicabantur.

Nascio, seu ut alii tradunt, Natio, dea quae nascentibus praeesse credebatur, de qua sic Cicero in tertio de Natura deorum: Nascio quoque dea putanda est, cui cum fana circumimus in agro Ardeatino, rem diuinam facere solemus: quae quia partus matronarum tueatur, a nascentibus Nascio nominata est.

Pauentiam deam antiqui constituerunt, ut auerteret ab infantibus [p.67] pauorem: atque inde etiam appellata, autore Augustino.

Timorem quoque Lacedaemonii coluerunt, ut Plutarchus in Cleomene ostendit, apud eos enim non Timori tantum, sed Morti etiam et Risui, aliisque huiusmodi affectibus templa dicata fuerunt. Timorem uero non sicut alios daemonas uenerabantur, quos tanquam noxios abesse procul a ciuitate uolebant. Sed hoc Rem publicam maxime contineri arbitrabantur: etc. ubi multa de hoc deo Timore exequitur, quae omnino diligenter in Re publica administranda obseruanda sunt.

Formido, seu Timor, hoc est φόβος, pingebatur cum capite leonino, ut in scuto Agamemnonis: Pausanias. Legimus apud Lacedaemnios, Ephoros Timoris sacellum construxisse prope triclinium, quo ipsi tribunal habebant, ut essent caeteris maiori formidini.

Volupia dea existimata, quae a uoluptate (ut Augustinus ait) appellata est. de eadem Varro et Macrobius meminere. Volupiae ara simulachrum fuit Angeroniae, quae dea silentii apud Romanos habita est. Vidi qui Volupiam in throno effingeret, ut reginam, sed pallidiorem aspectu, et quae Virtutes subtus pedes habere uideretur. Sed quantum scriptori illi, qui hoc literis mandauit, fidei habeam, non est ut hoc loco tibi prodam.

Libentina dea fuit, cui nomen factum a libidine, ait Augustinus. Varro tamen de Lingua latina a libendo deducit, et Venerem esse significat, quae et Lubentina dicta est: ut in Venere planius ostendam. Arnobius, Libertinam et Burnum, libidinum praeesse tutelis scribit. ex his melius expones illud in secundo de Natura deorum Ciceronis, Quo ex genere Cupidinis et Volupiae et Lubentinae Veneris uocabula consecrata sunt: quam ab iis fieri soleat, qui illud Ciceronis opus interpretati sunt. Plautus etiam Libentiam dixit, ut in Asinaria: Vt ego illos lubentiores faciam quam Lubentia est. Idem in Sticho: Itaque occlusum pectus porto laeticia, lubentiaque.

Nixi dei dicti fuere ab enitendo, id est pariendo, de quibus Festus ita (licet perperam in plerique codicibus legatur, Noxii dei) Nixi dei tria signa appellantur in Capitolio, ante cellam Mineruae genibus nixa, uelut praesidentes parientium nixibus: quae signa, sunt qui memoriae prodiderint, Antiocho rege Syriae superato, M. Attilium subtracta populo Romano deportasse, atque ibi posuisse.

Prosa, uel Prorsa (ut legi contendebat Coelius) et Postuerta, deae fuere apud Romanos celebratae, quibus et arae et sacra fuerant constituta, ob scilicet pariendi discrimina. Prosa enim praeesse illis existimabatur, quae rectum ac legitimum partum ederent: Postuerta uero, ab aegris et infirmis, et cum praepostere partus edebatur. Sed et Postuerta a Macrobio, et Anteuerta, alia ratione referuntur, quas libentius nonnulli antique pronunciant, hoc est Anteuortam et Postuortam. [p.68] has enim ideo ueteres coluere, quod ea omnia intelligi oportere existimarent, quae praeterita ac futura essent. qua ex re comites diuinitatis eas appellauerunt, non secus ac Consilium et Prouidentiam, quibus humana omnia et diuina expenduntur et praeuidentur.

Ossilago dea solidatrix ossium, ut ait Arnobius libro quarto. qui et hoc addit: Nam quae durat et solidat infantibus paruis ossa, Ossilago ipsa memoratur.

Mena dea fuit, quae fluoribus menstruis mulierum praeesse putabatur, ut Augustinus docet in septimo. Iouis filia haec Luna credita quippe graece μήνη Luna dicitur. Menam idem Augustinus priuignam Iunonis dixit.

Naeniam deam funerum commemorat Festus. Et Augustinus ex Varrone ita ait: Denique et ipse Varro commemorare et enumerare deos coepit a conceptione hominis, quorum numeros exorsus est a Iano, eamque seriem perduxit ad decrepiti hominis mortem, et deos ad ipsum hominem pertinentes clausit ad deam Naeniam, quae in funeribus senum cantatur. Sed et ego in Vario sepeliendi ritu de hac dea locutus sum, itemque et Libitina, et Epitymbia. Porro Naeniae sacellum extra urbem fuisse, non longe a Viminali porta, autores tradunt. Sed et Mortem deam ueteres fecere, quam uariis modis effinxere. Statius: In scopulis mors saeua sedet. Idem,

Stygiis emissa tenebris
Mors fruitur coelo, bellatoremque uolando
Campum operit, nigroque utros inuitat hiatu,
Nil uulgare legens: sed quae dignissima uita,
Funera praecipuos annis animisque cruento
Angue notat, etc.

Virgilius in XI.

Multa boum circa mactantur corpora Morti,
Setigerosque sues, raptasque ex omnibus agris
In flammam iugulant pecudes.

Lucanus:

Ipsamque uocate
Quem petat e uobis Mortem, tibi coge fateri.

Quin et apud Gades templum Morti dicatum, Aelianus in Varia, et ab eo Bandelus, prodidere. Exstat Mortis etiam, id est θανάτου hymnus apud Orpheum, cui adoletur manna thuris.

Meditrina dea ab antiquis culta, ut Varro et Festus testantur, a medendo denominata: unde et Meditrinalia, ut de annis mensibus et diebus docuimus. Nam ut Varro et Flaccus tradunt, flamen Martialis dicere hoc die solitus, Vinum nouum et uetus libari et degustari medicamenti causa: quod, inquit Varro, facere solent etiam nunc multi, cum dicant: Nouum uetus uinum bibo, nouo ueteri morbo medeor.

Nundina dea antiquorum, ut scribit Macrobius, a nono nascentium [p.69] die nuncupata, qui dies lustricus nuncupabatur, quo scilicet infantes lustrabantur, et nomen imponebatur: quod et Festus scribit, et Plutarchus in Quaestionibus, et nos ut supra.

Febri etiam, ut deae, multas aras Romani erexerunt, ut ex M. Tullio, Valerio Maximo, Liuio, Plinio, Augustino, aliisque obseruauimus. Tullius quidem in tertio de Natura deorum, et secundo de Legibus. Febrem uero, ait Valerius Maximus, ad minus nocendum templis colebant, quorum unum adhuc in Palatio, alterum in arce Marianorum, tertium in summa parte uici Longi: in eaque, remedia quae corporibus aegrotorum innexa fuerant, deferebantur. Sane illud sciendum est, quod apud Lactantium, Seruium, et Porphyrium philosophum legimus, aliquos deos cultos a ueteribus ut prodessent, alios ne nocerent: ut Febris, Robigus, Orbona: quae dea erat, ne nos orbos faceret. In huius Orbonae tutela fuisse ait Arnobius, orbatos liberis parentes: cuius deae ara fuit, teste Plinius ad Larum aedem. Et Auerruncus, qui auerruncaret, id est auerteret mala. Item Deuerra, et reliqui. Audi quaeso quid de hac etiam re superstitiosa scribat M. Tullius: Illud, inquit, profecto confiteamini, longe aliter rem se habere, atque hominum opinio sit. eos enim qui Dei appellantur, rerum naturam esse, non figuras deorum: qui tantus error fuit, ut perniciosis etiam rebus non tantum nomen deorum tribueretur, sed etiam sacra constituerentur. Febris enim fanum in Palatio uidemus. haec quidem Cicero. Sed me pudet pigetque dicere, nos quoque diuos quosdam hac ratione colere, quos magis plerique omnes uenerantur quam Christi proceres.

Aegeria dea a mulieribus colebatur, quod eam opitulari credebant partu egerendo, ut ait Festus. Egeriae nymphae praegnantes sacrificabant, quod eam putabant facilem conceptum aluum egerere. Sed de hac plura in Nymphis agemus.

Iuturna etiam nympha culta, et a iuuando appellata, ut Varro et Seruius tradunt: de qua lege nostras nymphas.

Quietem deam coluere Romani, ut testis est Augustinus in quarto de Ciuitate dei, quae dea homines faceret quietos, uel quietem afferret. haec dea extra portam Collinam aedem habuit Romae. T. Liuius in IIII. Quietis fanum fuisse uia Labicana prodit. Orcus etiam Quietalis dictus, ut alibi dictum.

Murcea, uel Murcia, dea desidiae existimata: de qua plura dicturus sum in Murtia Venere. huic contraria est habita,

Strenua dea, quae et Strenia dici uidetur, si codicibus credendum est. nam D. Augustinus a strenue faciendo denominatam ait. Varro de Lingua latina: Hinc oritur caput sacrae uiae, ab Streniae sacello.

Minutius etiam deus apud Romanos legitur: qualis autem fuerit, [p.70] quod recorder, non legi. Festus quidem, deum ipsum commemorat. idem et alibi: Minutia, inquit, porta Romae appellata, eo quod proxima esset sacello Minutii. Hinc et Lampridius in uita Commodi imperatoris Herculis signum inquit sudasse in Minutia per plures dies: quo loco uir doctissimus hoc parum obseruauit.

Pellonia dea, ut scribit Arnobius, pellendorum hostium potens credebatur, quo loco deos gentium irridet.

Agenoriam deam uocauerunt antiqui, quae ad agendum excitaret, ab agendo dicta: Augustinus. de Angerona alio loco dictum est. Inuenio et Agonium deum dictum, qui praeesset rebus agendis: et Agonalia festa, de quibus in sacrificiis plura dicemus.

Horta dea, cum uiueret Hersilia, nuncupata, uxor Romuli, quam ab hortando et incitando dictam, Labeo, ut Plutarchus docet, existimauit. Huius deae aedem nunquam claudi solitam, idem Plutarchus tradit: ea scilicet causa, quod semper aliquid praeclari fieri hortaretur, nunquamque cessandum. Haec mox uocata Hora, ut quidam putant, prouidentiae dea, quae negligentes secordesque esse non pateretur: atque ideo ab hortando et incitando Labeo denominatam putauit, ut graeca uoce Plutarchus ait παρορμᾶν. Quidam hanc Hortam et Stimulam appellatam dixerunt, de qua diuus Augustinus, quae putaretur ultra modum ad agendum stimulare. de hora Quirini, Ouidius, Gellius, et nos alibi.

Catius deus antiquorum, qui catos, id est acutos homines faceret: Augustinus in quarto. Sunt qui libentius Cautium legant, quod scilicet cautos homines faceret.

Volumnus deus, et Volumna dea, a uolendo, ut reor, dicti, quod bona uellent: dei nuptiales, ut bene coniungerentur. sunt qui coniugales deos existiment. Sunt qui absque litera m, Volunus et Voluna legant: quorum sententiam non improbo. Fuit et Voltumna dea Hetruscorum, ad cuius fanum frequens Hetruscorum concilium aliquando factum, legimus apud T. Liuium. Videndum tamen, an potius Vertuna legendum sit, ut Vertunus. eius deae non semel idem Liuius meminit. Fuit et Volutina dea, folliculorum inuolucris et inuolumentis segetum praeposita: Augustinus.

Adeona, et Abeona, deae cultae fuerunt ab antiquis, quae adeundi et abeundi facultatem praestarent. meminit Augustinus in IIII. et in VII. libro.

Vacuna, uacandi dea ab aliquibus dicta, ab aliis Victoria: et propterea nos de ea in Syntagmate Martis, ubi de Victoria, pluribus agemus.

Numeria dea, quae numerare docere credebatur, uel ad numeros pertinere, autor D. Augustinus.

Populonia, et Fulgora, nomina dearum apud Senecam in libro de Superstitione. meminit Augustinus libro VI. haec, si coniectari licet, adhibebantur, [p.71] ne populationes et fulgura fierent. nam et Fulgur Iupiter, et Populonia Iuno dicebatur, ut dicturi sumus.

Lateranus deus focorum creditus, et Genius: adauctusque hoc nomine, ut prodit Arnobius, quod ex laterculis crudis antiquissimi aut ex quacunque materia focos fabricarent.

Panda dea dicta, ut idem scribit Arnobius, quod Romulus, id est Quirinus, in iaculi missione cunctorum praestiterit uiribus. Pandam quoque deam, seu Panticam apud eundem legi, quod T. Tatio Capitolinum ut caperet collem, uiam pandere atque aperire permissum fuerit.

Arculus deus, arcis et capsis praeesse existimabatur.

Lauerna dea furum, qui (ut Festus ait) ab id lauerniones dicuntur. in huius deae loco obscuro abditoque furta praedasque diuidere solebant: hinc et Lauernalis porta uocata est. Lauernae meminit Horatius primo Epistolarum ad Quintium: Pulchra Lauerna da mihi fallere. Ausonius Gallus:

Hic est ille Theon, poeta falsus,

Bonorum mala carminum Lauerna.

Nonius Marcellus: Lauerna dea, cui supplicant fures. Plautus in Aulularia: Ita me bene amet Lauerna, te iam, nisi reddi mihi uasa iubes, Pipulo hic differam ante aedes. Lucilius libro XVII.: Si menses facis musas, si uendis Lauernae. Meminit et Varro deae, et portae in libro de Lingua latina. Acron uero: Lauerna ait, via Salaria locum habet. est autem dea furum, et simulachrum eius fures colunt, aut qui consilia sua uolunt esse tacita: dicta a lauando. nam fures Lauatores dicuntur. cum silentio preces eius exercentur. haec ille. Porphyrion autem: Lauerna, inquit, dea furum, et latere uolentium. Quare uidendum apud Acronem, ne potius legendum sit, dictam deam a latendo, quam a lauando: et Lauerniones, non lauatores.

Furina dea ab antiquis culta, in cuius honorem feriae Furinalia dicuntur: cui deae flamen etiam Furinalis attributus fuit. uide Festum, et Varronem, qui ait uix suo tempore notam fuisse. Furinae meminit et Martianus in secundo, et M. Cicero in tertio de Natura deorum, Eumenidas commemorans. Quae, inquit, si deae sunt, quarum et Athenis fanum est, et apud nos, ut ego interpretor, lucus Furinae, Furiae deae sunt speculatrices (credo) et uindices facinorum et sceleris. meminit et ad Atticum.

Bonus euentus ab antiquis cultus. Plinius XXXV. scribit: Euphranoris simulachrum Boni euentus, dextra pateram, sinistra spicam ac papauer tenens. Boni euentus meminit Varro in primo de Re rustica, inter Consentes diuos agricolarum, ut iam ante notaui. Praxitelem scribit Plinius huius simulachrum in Capitolio fecisse. Templi Boni euentus quaedam etiam nunc uestigia Romae cernuntur, inter Mineruam [p.72] et S. Eustachium, ut a plerisque creditur.

Fessonia dea colebatur, ut fessos iuuaret. Et ut hostes depellerentur, Pellonia diua placabatur. utriusque Augustinus in quarto meminit.

Bonus deus, apud Graecos ἀγαθὸς θεὸς, cuius templum Pausanias in Arcadicis commemorat, ad sinistram uiae quae in Maenalum montem ducit. est et in poculis illud post coenam, quod ἀγαθοῦ δαίμονος dicebatur, quod meracius erat caeteris, quem daemona uel deum quidam Fortunam interpretantur. alii Liberum patrem: alii non ultimum poculum, sed primum scripserunt ἀγαθοῦ δαίμονος. sicuti etiam nonnulli, ultimum poculum non meracius, sed dilutius. sed hac de re et ego alias in Grypho ternario, et alii plura annotarunt.

Poena et Beneficium, duo numina deorum, instituta a Democrito.

Necessitatis et Violentiae sacellum in Acrocorintho, Pausanias. quod ingredi nefas fuit, ἀνάγκης καὶ βίας ἱερὸν.

Risus simulachrum, ut dei, Lycurgum apud Lacedaemonios erexisse, testis est Plutarchus.

Putabat enim ille, Risum laboris et modesti uictus esse condimentum. Apud Apuleium quoque Risus, quod etiam interpres notat, mentio est. Hypatenses Thessali huic deo quotannis rem diuinam in summa laetitia faciebant. Γέλωτος θεοῦ, id est dei Risus Pausanias meminit. Legitur encomion Risus Coelii nostri Calcagnini: quod cum multa eruditione ac hilaritate refertum sit, hic dignum duxi ut ascribatur.

Moeror abi, subeat Risus, mihi pectora Risus
Impleat, et laeto saliant praecordia risu.
Risus enim diuum atque hominum est aeterna uoluptas.
Nam si quid fidei magno praebemus Homero,
ἄσβεστος δ᾽ ἀρηῶτο γέλως μακάρεσσι θεοίσιν.
Quin etiam fuerat sancitum lege Lycurgi,
Vt Lacedaemonii post bella exhausta litarent
Laetitiae, atque bono facerent solennia Risu:
Illius et lapide e Pario substruxerat aras,
Hic ubi post Mauortis opus gens aspera bello,
Ponebat uigiles curas, suetosque labores,
Cum faciem attritam galea, cum puluere foedos
Porrigeret uultus, et frontem nube leuaret,
Ipsa comes Risus aderat sine casside Cypris,
Et largos hilari fundebat pectore Risus.
Vos quoque Romulidae, quondam uos inclyta rerum
Imperio soboles, genitabilis aura Fauoni
Cum primum duro concretas frigore terras [p.73]
Laxabat, uernis intexens floribus arua,
Ardua magnarum soluistis pondera rerum
Risibus, et grandes mirata est Roma cachinnos:
Scilicet haec populos, haec magnum continet orbem
Temperies, grauitas simul, et lasciuia uitae,
Et Risus curis, et nexa Modestia luxu.
Haec quoque me procul a patria, aspectuque meorum
Per maria et terras tot tempestatibus actum
Soletur, dirique leuet dispendia fati,
Donet et optatos post longa incommoda risus.
Hactenus Coelius.

Amicitiam etiam deam, quam Graeci φιλίαν uocant, iure inter sua numina gentes collocauere. Et quamuis eius aras non legamus, nec imagines, nuper tamen cum Hebraeas quasdam sententias interpretatas additis scholiis euoluerem, in haec uerba incidi: Apud Romanos, inquit, Amicitiam pictura antiquitus pulchre demonstrabat. Pingebatur enim iuuenis forma, detecto capite, quae erat tunica rudi induta, in cuius fimbria scriptum erat, Mors et Vita: in fronte, Aestas et Hyems: habebatque latus apertum usque ad cor, et brachium inclinatum, digito cor ostendens, ibi scriptum erat, Longe et Prope. Suberat et picturae explicatio, quae ita legitur: Forma iuuenilis indicat, amicitiam semper recentem, nullaque temporis diuturnitate tepescentem. nudum caput, ut omnibus pateat, et amicus nullo unquam tempore amicum publice suum fateri erubescat. Rude autem indumentum ostendit, ut amicus nulla ardua, extremamque inopiam pro amico subire non recuset. Vita et Mors in uestimento scripta, quod qui uere diligit, usque ad mortem amat. Aestas et Hyems, quia et in prosperis et in aduersis aeque amicitiam seruat. Latus apertum habet usque ad cor, quia nihil amico celat. Brachium inclinat, et digito cor ostendit, ut opus cordi, et cor uerbis respondeat. Longe et Prope quod scriptum est, quia uera amicitia nullo tempore aboletur, nec locorum intercapedine disiungitur. Haec ferme totidem uerbis ascripsi, quae exoticam scilicet sapientiam ac peregrinam redolere uidentur. Porro et Amicitiam post mortem durare, elegans graecum epigramma ostendit, in quo Vlmus describitur arida, quam uitis opaca uiridi coma complectitur: docetque, homines debere officii memores esse: exemploque monet, tales nos quaerere amicos, Quos neque disiungat foedere summa dies.

Fauorem deum etiam ab Apelle pulchre effictum legi, quam picturam quia a nescio quo non infoeliciter carmine descriptam inuenio, hic illam tibi ascribam: [p.74]

Pictor Apellea quid pingis ab arte Fauorem?
  Vnde illi generis femina nota parum?
Hic genitum forma, Fortunae hic iactat alumnum,
  Casu ille, ille animi dotibus esse satum?
Qui comes assiduus lateri? Assentatio. Et ecquae
  Pone subit lentis passibus? Inuidia.
Ecqui circumstant? Opulentia, Fastus, Honores,
  Leges, et scelerum saepe Libido parens.
Cur facis aligerum? Fortunae elatus ab aura
  Aduolat alta, imo nescius esse gradu.
Quare oculis captum pingis? Non nouit amicos,
  Improbus ex humili cum petit alta loco.
Quid rotulae insistit? Fortunam imitatur, et infert
  Se socium, instabiles qua tulit illa pedes.
Cur timet, atque extra sese ambitiosius effert?
  Occaecare animos fata secunda solent.

Preces etiam, hoc est, τὰς λιτὰς, Homerus poeta libro Iliados nono, his ferme uersibus expressit:

Nanque Litae, soboles magni Iouis, et pede claudo,
Rugosae, obliquoque oculo medeantur ut illi,

Terga sequuntur Ates, celeri praeuertitur omnes
Illa gradu, et passim damnum mortalibus affert.
Hae uero actutum sarturae damna sequuntur,
Conciliantque suis cultoribus optima semper
Commoda, at exercent iram genitoris in hostes.

Easdem et Quintus Calaber in Paralipomenis commemorat. Sunt qui ita interpretentur: Deas quidam eas claudas, quod qui precentur, genua flectant: item rugis obsitas, ad imbellicitatem designandam. ad haec et strabis esse luminibus, quod conniuere uideantur ad aliqua, sed postremo necessitate ad supplicationes deflecti. demum idem poeta Preces, ut ait Phurnutus, deas quasdam claudasque uocauit, quod tarde et uix accedant ad eos supplicandos, quos ante iniuria affecerint. At uero rugosas et strabis luminibus, quod grauiter et ore parum hilari intueri queant, quos offenderunt, et a quibus ueniam deprecentur. Iouis porro filias ait, quod uenerabiles sint. Et hactenus ferme Phornutus. Caeterum et Orpheus in Argonauticis οὐ γὰρ ἄτιμοι ἱκεσίου ζηνὸς κοῦραι λιταὶ. hoc est, Non etenim sine honore Icesii Iouis puellae Preces: etc.

Pauor, et Pallor, dei a Tullio Hostilio figurati et culti, ut Lactantius scribit, et Augustinus his uerbis: Hostilius certe rex deos et ipse nouos Pauorem atque Pallorem propiciandos non introduceret, [p.75] si Felicitatem deam nosceret et coleret, et caetera. ita uero accidit, cum commisso inter Romanos et Veientes praelio, nunciatum esset Tullio Hostilio regi, Albanos desciscere, pallereque et pauere Romanos ob eam rem uideret, ipse in re trepida templum uouit Pauori et Pallori. lege et Liuium in primo.

Viriplaca dea culta a Romanis, quae nomen a placandis uiris assecuta fertur. nam ut Valerius Maximus libro secundo scribit, quoties inter uirum et uxorem aliquid iurgii intercesserat, in sacellum deae Viriplacae, quod etiam P. Victore teste in Palatio fuit, ueniebant: qui ibi inuicem locuti quae uoluerant, contentione animorum deposita, concordes reuertebantur. dignissimum sacrum institutum. Quis ergo miretur, unde tanta fuerint populo Romano incrementa? nonnihil ante meminimus.

Forculus, uel ut alii, Forulus, et Cardea, et Limentinus, tres fuerunt existimati dei, ianuis ac hostiis praefecti: et Forculus quidem foribus datus, ut ait Augustinus: Cardea uero cardini. hanc quidam libentius Carnam uocant, quae (ut canit in VI. Fastorum Ouidius) ab Iano compressa, acceperit cardinum potestatem, prius Crane nuncupata, dein per antistichon Carna. Hanc et Cardineam uiri alioqui eruditi, inter quos Sipontinus, appellarunt. Verum de Carna, quae putabatur uitalibus praeesse, et exta intranea conseruare, cuique in monte Coelio sacrum constitutum, plura paulo ante attulimus.

Cloacinam deam T. Tatius rex consecrauit, cuius simulachrum (ut Lactantius scribit) in cloaca repertum. Cloacinae meminit Cyprianus, et D. Augustinus nec semel, T. Liuius libro III ab V. C. Ac nutricem, inquit, prope Cloacinae ad Tabernas. sed melius fortasse si Cluacinae legeretur, et Venerem intelligamus, de qua suo loco, hoc est in Venere agemus. Nam quidam alioqui eruditi, Cluacinam et Cloaciam confundunt.

Proteruiam sunt qui deam, et qui sacrificium potius fuisse dicant, cum in conuiuio aliquid superfuisset quod combureretur. Plura Macrobius in Saturnaliis. unde iocus ille Catonis, in eum qui bona consumpsisset, eum proteruiam fecisse. Ausonius in Mosella:

Capripedes agitat com laeta Proteruia Panes.

tametsi hoc loco potest intelligi pro lasciuia.

Picus Saturni filius, ut poeta in VII. Aeneidos, rex Latii, ab uxore Circe in auem sui nomini conuersus, quod Pomonam amaret: a Romulo inter deos connumeratus, ut Augustinus in quarto docet. uide Ouidium in Metamorphoseis, Plutarchum in Questionibus, Seruium grammaticum: qui ait, quod ideo fingitur in picum Martium conuersum, quia augur fuerit, et domi picum habuerit, per quem futura noscebat: [p.76] quod et pontificales indicant libri. Curinum et Verrundum deos Varro de Lingua latina commemorat: sed nihil ultra de his scribit, nisi quod a T. Tatio cum caeteris deis Sabinis constituti sint.

Bubona dea nuncupata a bobus, ut scilicet boues fortunaret. Augustinus meminit.

Auerruncus deus, qui auertere credebatur mala, de quo Varro: Auerruncare, auertere. Pacuuius: Deus qui meis rebus praeest, Auerruncus. itaque ab eo praecari solent, ut pericula auertat. haec ferme Varro de Lingua latina.

Intercido deus, licet quidam Intercidonam legant, apud Augustinum libro VI. ab intercidendo securi.

Pilumnus deus, a pilo, quod far sine pilo non conficiatur, ait Augustinus. meminit et D. Cyprianus. Sed de Pilumno Seruius in IX. Aeneidos Commentario: Pilumnus, inquit, deus dictus, qui pilendi frumenti inuenit usum. unde a pistoribus colitur, et ab ipso pilum dictum est. Martianus libro II.: Comminuendae frugis farrisque fragmenta Pilumno signat Italia. Nonius Marcellus, Pilumnum, et Picunum deos uocat praesides auspiciis coniugalibus. Varro de uita populi Romani, libro secundo: Natus si erat

uitalis, ac sublatus ab obstetrice statuebatur in terra ut auspicaretur rectus, deisque coniugalibus Pilunno et Picumno in aedibus lectus sternebatur. Pilumni fratrem Picumnum (si modo exemplar incorruptum est) facit, loco quo supra. Pilumnus, inquit, et Picunnus, fratres fuerunt. horum Picunnus stercorandorum agrorum inuenit usum, unde et Sterquilinus dictus est: hunc tamen Lactantius et Tertullianus Sterculium nuncupare uidentur, qui stercorandi agri rationem primus induxit. Macrobius Saturnum Sterculium a Romanis uocatum ait, ut in Saturno dicetur, alii etiam Stercutum uocauere. Plinius quidem libro XVII. Stercutium: Stercutius, inquit, Fauni filius Italiae rex, stercorationis agrorum in Italia inuentor, ob id donatus immortalitate.

Deuerra dea, a scopis deuerrendo, quia fruges non coaceruantur sine scopis. uide quae in Syluano deo scribemus, ex Varrone et Augustino.

Iugatinus deus, ut in VI. de Ciuitate dei ex Varrone scribit Augustinus, cum mas et foemina coniungebantur, colebatur: uel ut idem in IIII. ait, quod coniuges coniungeret, uel quod iuga committebantur.

Domiducus deus, eodem teste, cum domum ducenda erat quae nubebat, colebatur: quamuis et Domiduca eadem causa Iuno uocabatur, ut dicemus.

Domitius quoque deus apud antiquos celebrabatur, ut esset in domo noua nupta. Idem autor Augustinus, qui et illud etiam scribit: [p.77]

Manturna dea adhibebatur, ut cum uiro maneret. Matura uero dea fuit, quae maturescentibus frumentis praeesse dicebatur: quam tamen quidam perperam, ut puto, Maturam existimant, quae potius Leucothoe est, de qua Plutarchus in Camillo, et in Problematis. Plura et M. Cicero in tertio de Natura deorum. legimus praeterea Matutae aedem ancillis Romae nefas fuisse ingredi. una intro ducebatur, et alapis caedebatur, et impellebatur, et fratrum filios ante singulos fratres in ulnis sub brachio ferebant, et circum sacrificia currebant, in signum eorum quae in fabulis traduntur de Dionysio et Ino. ab hac Romanae matronae bona filiis non optabant, sed nepotibus, quod ipsa in filiis fuerit infoelicissima. Scribit Plutarchus Camillum templum uouisse matri Maturae, si de Veiis uictoriam retulisset. Notabile est illud in bello Latino exemplum deae Matutae. Cum Satricum urbs incenderetur, ut Liuius scribit in VI. ab Vrbe Condita, nec aliud tectum eius urbis superesset, cum faces pariter sacris profanisque iniicerentur, quam matris Matutae templum, inde eos nec sua religio, nec uerecundia deum arcuisse dicitur, sed uox horrenda edita templo cum tristibus minis, ni nefandos ignes procul delubris amouissent. Idem Liuius in quinta Decade, Eodem, inquit, anno tabula in aedem matris Matutae cum indice hoc posita est: Tib. Sempronii Gracchi Cos. imperio auspicioque exercitusque P. R. Sardiniam subegit, etc. Matutam, ait Festus, antiqui ob bonitatem Matrem appellabant. P. Victor in VIII. urbis regione Matutae aedem constituit.

Angerioniam et Tacitam silentii deas cum Harpocrate Aegyptio, his deis coniungemus. Angeronam Macrobius in Saturnaliis ubi de tutelari deo urbis Romae agit, inquit: Sunt qui Angeronam putent, quae digito ad os admoto silentium denunciat. Angeroniae rem diuinam faciebant Romani XII. Kal. Ianuarias, quod Solinus scribit. ab Angerona Angeronalia dicuntur, teste Varrone. Macrobius uero, Pontifices ait in sacello deae Volupiae sacrum fecisse. hanc Verrius Flaccus Angeroniam ideo appellari prodidit, quod angores ac animi solicitudines propitiata depelleret. Massurius adiicit, simulachrum huius deae ore obligato fuisse, atque signato: in ara Volupiae propterea collocatum fuisse, quod qui suos dolores anxietatesque dissimulant, perueniant patientiae beneficio ad maximam uoluptatem. Iulius Modestus ideo sacrificari huic deae dicit, quod populus Romanus morbo et angina dicitur praemisso uoto liberatus fuisse: hinc Angeroniam, et Angeronam quidam diuersas statuunt. Angeronam quidem deam Plinius in tertio, et Solinus, appellare uidentur. ita enim Plinius: Non alienum uidetur inserere hoc loco exemplum religionis antiquae, ab hoc maxime silentium institutae. nanque diua Angerona, cui sacrificatur ad diem XII. Kal. Ianuarii, ore obligato obsignatoque simulachrum habet. [p.78] Sempronius quoque in libro de Italiae diuisione, cum de deo egisset, in cuius tutela Roma esset: Quamobrem, inquit, et Angerona silentii dea ante Iani festos dies colitur prae foribus, ut ne cui liceat illud palam efferre, quod ad salutem Reipublicae ueteres ore obsignato intra pectoris arcana uoluerunt contineri: cuius uiolatae religionis poenas primus luit Soranus. atque hac de dea, quantum memini: de Ageronia uero alibi actum est. Nunc addam, et quae de Tacita scribit in Numa Plutarchus. Cum enim Numam Pompilium religioni studuisse ex Pythagorae ferme instituto ostenderet, ait: Sed Numae figmentum deae, uel montanae nymphae amor, secretusque illius congressus, et communia cum Musis consortia. Plurima enim ex uaticiniis in eas referebat, quarum praecipue unam et insigniter Romanos uenerari docuit, quam Tacitam appellauit, οἷον σιωπηλὴν, καὶ νέαν, hoc est

silentii studiosam et iuuenem: quod esse uidetur non absimile a silentii mysterio, quod ἐχεμυθίαν Pythagoras suis discipulis praecipiebat. Sed iam et Harpocraten apud Aegyptios deum silentii subiungamus, qui digito os obsignare uidebatur. hunc scribit Plutarchus in libro Isidis et Osiridis, genitum fuisse post interitum Osiridis, ex Iside, una cum Helitomeno, imbecillumque natum membris inferioribus. alibi tamen ait idem autor, non puerum fuisse (ut fertur) imperfectum, neque aliquod leguminum existimandum, sed deum iuuenilis adhuc imperfectae et inarticulatae orationis praesidem ac moderatorem: ex quo, digito ori admoto ipsum effingebant, utpote silentii et taciturnitatis symbolum. huic deo mense Mesori, id est Augusto, legumina afferentes, ita canere soliti erant Aegyptii, Γλῶσσα τύχη, γλῶσσα δαὶμων. hoc est, Lingua fortuna, lingua daemon. Hunc uero deum natum, idem autor est Plutarchus, circa solstitium hybernum et brumam, ubi pro Harpocrate Carpocraten habent exemplaria: quem locum eruditi quidam aemulantes, parum animaduerterunt. Ei igitur deo et lentes, et primitias leguminum offerri solebant. Sed et perseam arborem huic deo dicauit Aegyptus, quod eius arboris frondes linguae, fructus autem cordi sit quam similimus. Sane ridet D. Epiphanius libro tertio Contra haereses, sacra quae huic puero deo suis etiam temporibus fiebant in ciuitate Aegypti Buto. Nam sacerdotes illum nutrire simulabant instar nutricum, etc. quae sanctus doctor exequitur. Circumscribitur Harpocrates ab Ouidio illo uersu in Metamorphoseis: Quique premit uocem, digitoque silentia suadet. Sed et Apuleius, et Martianus libro primo: Verum, inquit, redimitus quidam puer ad os compresso digito salutari, silentium commonebat. Idem in VII. At tunc oborto terrigenis mussans tibi puer ille piceus, iussus admonere silentium. ubi notandum est, Piceum puerum Harpocratem deum appellatum, ex coloratis Aegyptiis. Scribit Tertullianus [p.79] Septimius in Apologetico hunc ipsum Harpocratem eliminatum, et Serapidem et Isidem, Italia, COSS. L. Pisone et Gabinio. meminit et huius dei Varro in libro de Lingua latina et Catullus. Sed et Artemidorus libro Onirocriticon. item Plinius, Iam uero, inquit, Harpocraten, statuasque Aegyptiorum numinum in digitis uiri quoque portare incipiunt. Meminit et Cassiodorus in epistolis. Non desunt inter scriptores, qui hunc deum Sigaleona uocari existiment ab Ausonio, illo uersu:

Aut tua Sigaleon, Aegyptius oscula signet.

παρὰ τὸ σιγάω αλὶ λεὼς, id est a silendo et populo, quod scilicet populis silentium indicat. Illud hoc tibi loco de Silentii deo non silendum duxerim, libellum Coelii nostri exstare, festiuissimum et eruditissimum illum quidem, in quo ille more suo, non modo quae hic ego ipse ex historiis colligi, sed per Apologi etiam figmenta lusit: quem ut legas, non minimum fuerit precium operae. Viam enim ad eiusmodi confingenda sternet.

Aius Locutius deus a Romanis consecratus, de quo sic ait M. Cicero in libro primo de Diuinatione: Non multo, inquit, ante urbem captam, exaudita uox est a luco Vestae, qui a Palatii radice in nouam uiam deuexus est, ut muri et portae reficerentur: futurum esse, nisi prouisum esset, ut Roma caperetur. quod neglectum, tum caueri poterat: post acceptam illam maximam cladem, explicatum est. Ara enim Aio loquenti, quam septam uidemus, aduersus eum locum consecrata est. haec Cicero in priore libro de Diuinatione. T. Liuius uero libro V. ab Vrbe Condita, M. Ceditius, inquit, de plebe nunciauit Tribunis, se in noua uia, ubi nunc sacellum est supra aedem Vestae, uocem noctis silentio audiuisse, clariorem humana, quae magistratibus dici iuberet, Gallos aduentare. id, ut fit, propter autoris humilitatem spretum. Tum mox eodem libro: Camillo, expiandae etiam uocis nocturnae, quae nuncia cladis ante bellum Gallicum audita, neglectaque esset, mentio illata, iussumque et templum in noua uia Aio Locutio fieri. Plutarchus in libro de Fortuna Romana hanc historiam recitans, Aium Locutium φήμην καὶ κληδόνα uocavit, atque ideo eum locum Budaeus ita latine retulit: Furius porro Camillus cum Celticum ignem restinxit, Romamque oppensam auri aequilibrio a librilance decussit, nec Pudentiae nec Fortitudinis aedem, sed Aii tantum Locutii in uia noua extruxit: quo loco ante bellum Gallicum uocem a Marco Decio auditam noctu illac transeunte inquiunt, bellum illud instare denunciante. Quo loco uidemus M. Decium nuncupatum, illum quem T. Liuius M. Ceditium uocauit. de hoc eodem deo Gellius libro XVI., ex M. Varronis libro Diuinarum: Nam sicut, inquit, Aius deus appellatus, araque ei statuta est, quae est infima Noua uia, quod eo in loco diuinitus uox edita erat, etc. [p.80]

Paupertas et Ars a Gadareis cultae, ut Arrianus scribit, quod uidelicet paupertas ad artes comminiscendas industriam et hominum ingenium acuit. Contra Plautus in Trinummo Luxuriam deam inducit in prologo matrem Inopiae: Sequere, inquit, me mea gnata. Et paulo post: Primum mi Plautus nomen Luxuriae indidit, Tum mihi hanc gnatam esse uoluit Inopiam. Aristophanes in Pluto πενίαν, id est Paupertatem

ita describit, ut pallida sit, et furiae persimilis, nisi quod facem non praeferat.

Mephitim deam antiqui putauerunt odoris tetri, cuius templum ante Cremonensium moenia fuit, loco seu numine defensum, quo tempore Cremona Vitellianis Flauianisque bellis exusta est, anno posteaquam condita fuerat CCLXXXVI., T. Sempronio et Corn. COSS. Annibale in Italia imminente: Cornelius Tacitus libro XIX. Mephitis, ait Priscianus libro VII., nomen proprium est, a graeco μεσίτης, ut quibusdam uidetur, mutatione σ in φ. Vergilius in septimo: Saeuamque exhalat opaca mephitim. ubi Seruius incertus fertur, nunc deum coniunctum Leucothoae, ut Virbius et Adonis Dianae et Veneri: nunc Iunonem ait, quia ex aere odores. tandem concludit, deam esse odoris grauissimi, nam proprie Mephitis est terrae putor, qui nascitur ex aquis sulphuratis. Persius in Satyris.

Atque albo in uentre lauatur,
Gutture sulphuream lente exhalante mephitim.

Anna Perenna dea fuit a Romanis culta: quidam fabulose Annam sororem Didonis putant. De qua Vergilius, et in Fastis Ouidius.

Ipsa loqui uisa est, Placidi sum nympha Numici
Amne peresse latens, Anna perenna uocor.

Sunt qui Lunam putarint, quae Anna uocaretur, quod annus ex mensibus fiat. Alii unam Atlantidum dixerunt, quae Ioui ubera praebuerit. Alii Io, quidam et Themin. Nonnulli hanc historiam recitant: Cum plebs in Auentinum secessisset, Annam quandam uetulam ferunt quae Bouillis oriunda erat, placentas quasdam rusticas plebi detulisse, cui commeatus defecerat. mox pace secuta, beneficii memores statuerunt, ut perenne nomen eius coleretur: Et Anna Perenna nuncupata. utcunque, scribit Macrobius, primo mense, hoc est Martio consueuisse Romanos publice et priuatim ad Annam Perennam sacrificatum ire, ut annare et perennare commode liceret.

Aeternitatem ut deam coluerunt antiqui, cuius imaginem tempus esse dixerunt Pythagorici, Plato, et Hermes Trismegistus. eam enim per tempus intelligimus. Describitur uero copiose et luculenter a poeta Claudiano in Panegyrico de laudibus Stiliconis:

Est ignota procul, nostraeque imperuia menti, et caetera. [p.81]

Boccatius carmen interpretatur in suis Genealogiis. legitur et passim in hanc eandem M. Marulli hymnus cognitione dignissimus.

Tempestatis etiam aedes a M. Marcello extra portam Capenam constructa fuit. cum enim in Corsicam et Sardiniam nauigaret, et tempestatem passus esset, liberatus aedem hanc construxit. Meminit Ouidius:

Te quoque Tempestas meritam delubra fatentur,

Cum pene est Corsis obruta puppis aquis: et reliqua.

Noctem etiam cultam legimus, quam Aratus poeta ἀρχαίην νυκτὰ, id est antiquam noctem appellat, ut interpres ait, ex Hesiodi sententia, quod sit deorum antiquissima. illi quoque sacra facta. Et ut in praesentia mittam quae Orpheus et Hesiodus tradunt, quorum alter Noctem Chaus filiam, matremque Aetheris et Diei asserit: alter illi hymnum cum suffimento facum concinit, eamque matrem uocat deorumque hominumque, et genesim omnium. apud Latinos etiam Statius Papinius libro II. Thebaidos ad Noctem hymnum et ipse concinuit:

Nox, quae terrarum coelique amplexa labores,
Ignea multiuago transmittis sidera lapsu,
Indulges reparare animum cum proximus aegris
Infundat Titan agiles animantibus ortus,
Tu mihi perplexis quaesitam erroribus ultro
Aduehis alma fidem, ueterisque exordia fati
Detegis, assistas operi, tuaque omina firmes:
Semper honoratam dimensis orbibus anni,
Te domus ista colet, nigri tibi nigra litabunt
Electa ceruice greges, lustraliaque exta
Lacte nouo perfusus edet Vulcanius ignis.

Quo loco Lactantius grammaticus ait: Finitis annis singulis anniuersarium illi sacrum Adrastum polliceri, et lustralia exta, id est pinguia. Noctem ueteres mulieris forma effinxere, nigris expansis alis, quae uolare uideretur. Manlius libro quinto:

Et mentita diem nigras nox contrahit alas. Nostro uero tempore, stellatum coelum obscuratum cum Luna effingunt, quae noctis symbolum putatur. Multis uero cognominibus nuncupata, praecipue poetis, εὐφροσύνη, μητὴρ ὀνείρων, τέρπνη, ἐγκύκλια, ὑπνοδότειρα, εὐάντη, hoc est, laeticia, mater somniorum, iucunda, circulatrix, somnidatrix, et bene obuia, seu occurrens, appellatur: et multis aliis nominibus, quorum plura collecta leges in hymno Orphei. Phurnutus etiam Noctem ait εὐφρόνην nuncupatam, hoc est prudentem, propterea quod eo tempore melius sapere uideamur. nam et Epicharmus dixit, εἴ τέ τί φησι ζητεῖς σοφὸν, τῆς νυκτὸς ἐνθυμητέων. Et omnia etiam studiosa [p.82] nocte magis scrutantur. Plautus in Amphitruone Nocturnum uocat noctis deum, cum ait, Credo ego hac noctu Nocturnum obdormiuisse ebrium. nisi forte νύχιον, id est Bacchum intelligamus. Porro et Noctis et Diei et Meridiei simulachra ab Antiocho Epiphane facta, prodit Athenaeus.

Falacer diuus pater, ut ait Varro, unde et eius flamen (ait) a diuo patre Falacre. ego ingenue fateor, me nescire quis deus fuerit Falacer. Falacrem tamen pomorum deum scribit Alexander libro VI. Sed male Varronis uerba considerauit, ex libro de Lingua latina.

Herem Marteam antiqui accepta haereditate colebant, quae a nomine appellabatur haeredum, et esse una ex Martis comitibus putabatur. Festus.

Stata mater antiquis culta, cuius simulachrum in foro colebatur, postquam id collustrauit ne lapides igne corrumperentur, qui plurimus ibi fiebat nocturno tempore. magna pars populi, in suos quisque uicos retulerunt eius deae cultum. auctor Festus.

Rediculus deus a Romanis cultus, cuius extra portam Capenam fanum constructum fuisse accepimus. nam cum secundo bello Punico urbem oppugnatarus Annibal accessisset, a deis iniecto metu rediit, quando et campum Rediculi, et dei fanum Romani appellauerunt, ut scribit Festus.

Ἄτη, Ate dea, uel daemon potius, existimata a plerisque, ex Homeri uersibus Iliados XIX., qui ita traducti leguntur:

Protinus abripuit spectosis crinibus Aten,
Iuppiter, adiuratque instinctus sanctius ira,
Haud iterum post hac stellantis culmina coeli
Scansuram esse deam, quoniam esset noxia cunctis,
Ilicet hoc dicto superis ibi feruidus Aten
Sedibus exturbat, mortalia lapsa lacessit.

Aten nostrae religionis autores φώσφορον, id est Luciferum interpretantur, ut praecipue Iustinus philosophus ac martyr, Suidas, et alii: sed et Bessarion in libris aduersus Platonis calumniatorem. Solon philosophus in elegia pulcherrima quae apud Stobaeum legitur, in oratione περὶ δικαιοσύνης ita canit:

ἄτη δ΄ ἐξ αὐτῶν ἀναφαίνεται, ἣν ὁπόταν ζεὺς
πέμψη, τισομένην, ἄλλοτε τ΄ ἄλλος ἔχει. Hoc est,

Ex illis Ate apparet, quam ubi Iuppiter ipse
Miserit, ultricem, tunc aliam alter habet.

Pindarius uero in hymnis Pythiis αὐάτην ἄτην nuncupauit, more Aeolico. dicitur et ἀάτη, παρὰ τὸ ἀάομαι, hoc est laedo. ἀάτη igitur per interiectionem υ, ἀυάτη, ut ἀυὴρ pro ἀὴρ. Pindarus ad Hieronem, ἀλλὰ νιν [p.83] ὕβρις ἐς ἀυάτην ὑπερήφανον ὦρσε. hoc est, Sed ipsa Contumelia ad damnum insigne impulit.

TOPICI DEI.

TOPICI denique dei uocabantur non a Graecis modo, sed et a Latinis, qui locorum, regionum, urbium peculiarem tutelam gerebant: quos et interdum latine appellatos uidemus Tutelares, Genios, et custodes. Vergilius: Custos Soractis Apollo. Idem, Genium ne loci. Scribit Seruius VII. Aeneidos quod dei Topici non transferuntur ad alias regiones: et ideo cauendum, ut de Laurente Marica, quae Minturnensium erat. sed aliqui sunt dei communes, ut dictum est. Tertullianus in Apologetico nonnullos commemorat, quos et ego curiositatis causa non praeteribo, et plerosque addam ex diuersis autoribus.

Fuit ergo Astarte Syriae dea, Arabiae Diasares, uel ut apud Stephanum legimus, Dusarus. Arrianus, Arabiae duos deos ait, Coelum et Dionysium. apud Noricos colebatur Tibilenus, apud Africanos Coelestus, qui a Lactantio dicitur Vranus. Fuere Mauritanis reguli sui. Crustuminensium deus fuit Deluentinus, Narniensium Viridianus, Asculanorum Ancharia, Vulsinensium Nursia, Otriculanorum Valentia, Sutrinorum Nortia. Valiscorum fuit in honore pater Curis, unde accepit nomen Iuno. Eodem modo Latini Faunum coluere, Sabini Sancum, uel Sanctum: Romani Quirinum, qui est Romulus. Marica dea fuit Minturnensium, Fellenus Aquileiensium. Externos aliquos etiam addamus. Orchomeniorum deus Laphystius fuit: Molpadia, quae et semidea Cheronnensium: Tenes Tenediorum, Alabandus Alabandensium, Minerua Atheniensium, Samiorum et Argiuorum Iuno, Paphiorum et Cypri Venus, Lemniorum Vulcanus, Naxiorum Dionysius, Delphorum Apollo, Laginia dea Carum. Tanfana uero Germanorum: item Velleda et Aurinia, de quibus est facta mentio a Tacito. Tuisconem etiam Germanorum antiquum deum apud Tacitum et Berosum legi, quem terra editum ferunt: et Mannum filium, a quibus uulgaria Germanorum nomina quae nunc in usu habentur, Tedescus, et Alamannus: tametsi quidam a Lemano lacu et legant, et deriuent. Psaphon apud Libycos pro deo cultus, cum despicatissimus esset. is uocales aues uerba haec conari edocuit, Magnus deus Psaphon, hoc est μέγας θεὸς ψάφον: quibus inter nemora dimissis, et a rudibus his uerbis auditis, pro deo Psaphon cultus est, ut Apostolius scribit. id et in Adagia traxit Erasmus, meminit et Coelius.

Carmelus deus, et mons, ita libro XVII. a Cornelio Tacito describitur: Est inter Iudaeam Syriamque Carmelus, ita uocant montem, [p.84] deumque: nec simulachrum deo, aut templum, sic tradidere maiores: aram tantum, et reuerentiam, et

reliqua de eius sacerdote Basilide, qui Flavii Vespasiani imperium praedixit.

Amanus, et dei et montis nomen, de quo agemus in Anaitide Venere.

Enenth seir, ut Graeci et Latini efferunt, Enenthius deus, uel daemon fuit Phoenicum. Lampridius in uita Heliogabali: Pallia, inquit, deo Euanthio fudisse, uel (ut ego legendum puto) Euenthio. huius dei Sachoniathon in historia Phoenicum meminit, et Philon Byblius, ut docet Eusebius in Praeparatione euangelica. Existimauit uir doctissimus apud Lampridium legendum, Pallia uino oenanthio, id est Maroneo, ab Oenanthe Maronis patre.

Epies, maximus deorum apud Aegyptios interpres. huic deo attribuebant accipitris caput, aliaque permulta superstitiosa, ut meminit Zoroastres, et pluribus ostendit Eusebius.

Derceto dea Syrorum fuit, quam in quarto Metamorphoseon Ouidius sub forma patronymica Dercetis appellasse uisus est. nam δερκετὼ quidem uocabatur, ut διδὼ, et alia. hinc δερκετὶς deduxit poeta, ita enim canit,

Illa quid e multis referat (nam plurima norat)
Cogitat, et dubia est, de te Babylonia narret
Derceti, quam uersa squamis uelantibus artus,
Stagna Palaestini credunt mutasse figura.
An magis, ut sumptis illius filia pennis,
Extremos altis in turribus aegerit annos.

quo loco duplicem tangit fabulae Dercetus opinionem. Scribit igitur (ut hinc exordiar) Athenagoras philosophus in oratione pro Christianis ad M. Antonium et Commodum de Derceto, haec uerba a me e graeco ita expressa: Etenim, inquit, Dercetus filia fuit Semiramis, lasciua mulier, et homicida, quae dea Syria est existimata, et propter Derceto et columbas et Semiramin colunt Syrii. hoc enim fieri non potest, ut mulier in columbam mutata sit. fabula haec a Ctesia traditur. Et hactenus quidem Athenagoras. Dercetus meminit et Plinius V. Naturalis historiae libro, ut beneficio Hermolai didicimus, capite XXIII. Bambyce, quae alio nomine Hierapolis uocatur, Syris Magog: ubi prodigiosa Atergatis (Graecis haec Derceto dicta) colitur. Strabo uero: Trans Euphratem, inquit, est Bambyce, quam Edessam, et Hierapolin uocant, in qua Atergatin Syriam deam colunt. Illud hoc loco admonendum duxi, antiqua omnia Ouidii exemplaria, non Derceti, sed Derce habere: quae lectio non est spernenda. quippe Theon, siue quisquis alius est qui in Aratum graeca scripsit commentaria, ubi de piscibus agit, [p.85] ita scribit: Quidam (ait) δέρκην Veneris filiam dixere, quae in mare prolapsa, a piscibus seruata est, unde in eius honorem deae Syrii piscibus abstinent. Diodorus uero libro tertio, iuxta Ascalonem urbem lacum esse scribit, ubi templum insigne fuit deae quam Syri δερκετὼ uocabant, quae dea muliebri facie fuisse perhibetur, reliquum autem corpus figura piscis: cuius filia Semiramis a columbis fuit educata, quae aues ideo Syris sacrae. scribit et Strabo in XVI. libri parte extrema: Nominum mutationes pleraque fuisse etiam antiquis, ut inquit Atergaten Atharan dictam, quam Ctesias Derceto uocauit. Subdit eodem loco idem Diodorus, Venerem aliquando obuiam factam Derceto, amorem cuiusdam adolescentis sibi sacrificantis iniecisse: ex quo cum filiam dea suscepisset, sui erroris pudore affecta, adolescentem ab se amouisse, et filiam in deserta et saxosa loca, ubi columbarum erant ingentes turmae, exposuisse: quae columbae puellam enutriuerunt. Derceto pudore ac dolore actam, se in stagnum abiecisse, et in piscem conuersam: quare, inquit, Syri piscibus abstinent, et templum in stagni littore constituerunt, Derceto facie quidem formosae mulieris, reliqua parte piscis similachrum coluerunt. Porro, quod Syros piscibus abstinere scribant tot autores, in aliam causam referunt, Manilius in Astronomicon libro quarto, et Hyginus in Astronomico: ille his uersibus,

Scilicet in piscem sese Cytherea nouauit,
Cum Babyloniacas summersa profugit in undas,
Anguipedem alatos ungues Typhona ferentem,
Inseruitque suos squammosis piscibus ignes.

Et eodem libro paulo post,

Piscibus Euphrates datus est, ubi piscis amator,
Cum fugeret Typhona Venus, subsedit in undis.

Fabulam etiam Ouidius in Fastis attigit. Hyginus quoque bis, ubi de piscibus agit, priore quidem loco: Diogenetus, inquit, Erythraeus ait, quodam tempore Venerem cum Cupidine filio in Syriam ad flumen Euphraten uenisse, et eodem loco repente Typhona giganta apparuisse: Venerem autem cum filio in flumen se proiecisse, et ibi figuram piscium forma mutasse: quo facto, periculo esse liberatos. Itaque postea Syros, qui in iis locis sunt proximi, destitisse pisces esitare: quod uereantur eos capere, ne simili causa deorum praesidia impugnare uideantur, aut eos ipsos captare. Eratosthenes autem ex eo pisces natos homines dicit. Idem etiam Hyginus in pisce notio: Hic (inquit) piscis notius appellatur, qui uidetur aquam ore excipere a signo aquario, qui laborantem quondam Isin seruasse existimatur, pro quo beneficio simulachrum piscis et eius filiorum inter astra constituit. Itaque Syri complures pisces non esitant, et eorum simulachra [p.86] aurata pro deis penatibus colunt. Nigidius etiam aliam in Commentariis

latinis in Arati Phaenomena fabulam recitat. Hos, inquit, pisces dicit in flumine Euphrate fuisse, et ibi ouum inuenisse mirae magnitudinis, quod uoluentes eiecerunt in terram, atque ita columbam insedisse, et post aliquot dies exclusisse eam Syriae quae uocatur Venus, maximeque misericors ad homines pertinebat, quaeque multa quae ad utilitatem hominibus uerterentur, ea dicitur inuenisse: quae quoniam Iupiter saepius a Mercurio laudari nominarique audiret, quod in deos religiosa, in homines officiosa diligenter fuerit, rogata a Ioue, quid sibi optanti tribui postularet: illa ait, ut pisces qui suam originem seruassent, immortali praemio afficerentur: Iupiter in XII signis pisces siderum splendore decorauit. unde hodie quoque Syri neque hos pisces edunt, et columbas potestate decorant. Et haec quidem ex Nigidio in ipsis comentariis. Demum nec desunt qui scribant, piscem boreum hirundinis habere caput, ea uidelicet ratione, quod piscis chelidon nuncupetur, qua uoce graece hirundo, ut notissimum est, uocatur. Sunt etiam qui scribant, Dagon eandem esse cum Derceto. unde et eius templum Bethdagon dicitur. Dagon uero piscem significat. plura de Atagarte suo loco dicemus.

Adad nomen dei apud Assyrios summi, qui unus interpretatur, quem solem esse Macrobius ostendere nisus est. Huic deo subiungebant deam nomine Adagartim: quibus duobus deis omnem cunctarum rerum potestatem attribuebant, Solem uidelicet et Terram intelligentes. ADAD simulachrum tale formantes, radiis inclinatis: quibus monstrabatur, uim coeli in radiis esse solis, qui in terram demittuntur. Adargatis uero simulachrum, sursum uersum reclinatis radiis, monstrans radiorum ui superne missorum enasci, quaecunque terra progenerat. sub eodem simulachro species leonum sunt, eadem ratione terram monstrantes, qua Phryges finxere, Matrem deum, ut in ea dictum est, id est terram, leonibus uehi. Haec quidam ferme ex Macrobio. Non contraria Macrobio Phornutus de deis scribit, ubi tamen aduertendum, in impressis ἀρταγὰ legi pro ἀταργάτις, et ita est in exemplari meo manuscripto, et castigato. Legitur etiam in Commentariis latinis in Arati Phaenomena, a nonnullis existimatam Adagartin, quam Virginem inter signa uocamus. Virginem, aiunt, nonnulli esse Cererem dixerunt, eo quod spicas teneret. alii Adagartin, quidam uero Fortunam, quoniam sine capite astris infertur. Sed quam ii Adagartin deam, hanc Graeci alii, atque in primis Athenaeus, Atergatin nominant, de qua Antipater Tarsensis Stoicus in libro περὶ δεισιδαιμονίας IIII. dici a quibusdam ait, quod Gatis Syrorum regina fuerit, quae per praeconem edixit, ne quis piscem absque Gatide uesceretur, per ignorantiamque ideo plerosque ipsam Atergatin uocare, [p.87] atque a piscibus abstinere, quod et in Pythagorae symbolis meminimus. Mnaseas uero in secundo de Asia: Mihi, inquit, ita uidetur, Atergatin reginam adeo intolerabilem fuisse, et duriter multa populis suis imperasse, ut etiam lege iusserit, ne piscem aliquem comederent, sed ad se afferent, eo scilicet, quod ipsa libenter iis uesceretur: hinc quoque in sacrificiis solenne hoc permansit, ut quoties deam praecarentur, pisces illi argenteos atque aureos offerrent. at sacerdotes tota die pisces ueros in mensa deae paratos, coctosque, tum assos, tum elixos apponere, quos sacerdotes mox ipsi absumerent. Xanthus autem Lydus ait, Atergatin a Mopso quodam Lydo captam, simul cum Ichthye filio in lacu Ascalone contumeliae causa summersam, et a piscibus deuoratam fuisse. Iustinus ex Trogo, Arathen quandam Syrorum deam fuisse ait, quae uxor Damasci regis fuerit: nisi si literae uitio (ut putat Hermolaus) permutatae sunt, pro Athara, quae (ut docebimus) Atergatis fuit. Hesychius quoque uidetur falli, nisi codex sit mendosus. nam ἀτταγάθην legit, pro ἀτεργάτιν. at uero illud recte subdit, quae ἀθάρη dicitur a Xantho, cuius modo est facta mentio. Alii sunt, ut est apud Lucianum de dea Syria, qui rem hanc in Semiramiden et Derceto referunt, qua de re tota iam actum in Derceto. Strabo etiam Atergaten deam Syriam dixit, libro opinor XV.

Astarte, dea Sidoniorum, uel Syriorum, Venus a multis existimata. de ea ideo in Veneris cognominibus agemus, et simul de Astroarche. fuit et ζαυάνας deus Sidoniorum nescio quis, ut Hesychius ait.

Anaitis Venus, uel Diana, apud Persas, cuius historia in Venere describetur. Varie enim refertur. cum hac dea, dei a Persis colebantur, Amanus et Anandatus, ut scribit Strabo in XI.

Adramus deus in tota colebatur Siciliae insula, cui Adranum ciuitas sacra fuit, ut in Parallelis autor est Plutarchus.

Conisalus deus Atheniensium peculiaris. Strabo his prope uerbis: Priapum, inquit, Hesiodus non nouit, et Orthanae et Conisalo et Tychoni, et eiusmodi Atheniensium deis persimilis est. quibus uerbis uidemus et hunc, et Orthonam, et Tychona deorum nomina esse, qui obscoeni essent.

Cabrus deus Phaselitarum, quae urbs Pamphyliae fuit: Suidas etiam insulam facit. huic deo Phaselitae rem sacram faciebant de pisciculis sale conditis. unde prouerbium emanauit, sacrificium Phaselitarum, ut Suidas et Zenobius scribunt. quanquam Suidas nomen dei Calabrum pro Cabro legat, et Erasmus Caprum.

Tanais dea colebatur ab Armeniis, de qua Strabo in libri XI. calce: Templa, ait, fere omnia habent, quae Persae: sed Tanaidis praecipue in urbe Acilesina, ubi seruos seruasque dedicant. quod ideo minus mirum ipsi Straboni uidetur, quod nobilissimi etiam filias ei dedicarent: [p.88] quibus lex erat, ut diu apud deam prostitutae essent, donec nuptui darentur, nullo renuente talibus coniungi. Est et Tanais fluuii notissimum nomen.

Σωσίπολις daemon, seu genius, cultus fuit ab Eleis, quod urbem ab Arcadibus seruauerit: unde illi nomen. Pausanias in Eliacis alteris. nam cum bellum esset inter Eleos et Arcadas, et Eleos Arcades urgerent, forte accidit imminentibus Arcadibus, mulier cum infante se Eleis obtulit, seque monitam ait, ut eis cum infante, quem sinu gerebat, opem ferret: eisque puerulum exhibuit, quem illi prima campi parte deposuere. irruentibus uero Arcadibus, eis uisus is non puerulus, sed serpens. qui territi, retro cedere ceperunt. Insequentes uero Elei Arcadas fuderunt, et uictoria potiti sunt. hinc post ab Eleis templum excitatum est, ubi sese serpens uisus est recipere, et deus ab euentu liberatae urbis Sosipolis deus uocatus est. Sed et ibidem Ilithyiae ara erecta est, ceu ab ipsa Sosipolis esset productus, quem puerili specie effingebant, chlamyde stellata indutum, et manu altera continens Cornucopiae, quale scilicet Fortuna gestare solet. Sosipoli rem diuinam eius templi antistes faciebat, caput et faciem albo obtecta uelamine, solaque ipsa templi adytum ingrediebatur. Huic denique deo maxima omnia sua negocia deferebant, maximumque eis iusiurandum erat. Porro de Ioue Sosipoli nuncupato, Strabo libro decimoquarto, et ipse in Ioue agam.

Erechtheus rex cultus ab Atheniensibus, unde et Erechtidae ipsi uocati. Erechthei etiam filiae in numero deorum habitae, ut M. Cicero scribit. Fuit uero Erechtheus Aegyptius genere, qui sacra mysteria et opertanea Atticos docuit, quae Eleusinia dicta sunt, translata quidem ex Aegypto. hic quidem Proserpinae filias immolasse dictus est, pro Athenarum salute: qua causa pro deis et ipse habitae sunt. Eudanemi ara Athenis etiam fuit in Ceramico, et ut ait Arrianus in tertio Historiarum, quisque initiatus in Eleusiniis, in Hectompedo sita nouit.

Canopus deus cultus ab Aegyptiis, cuius originem Suidas, et Ruffinus libro XI. Ecclesiasticae historiae commemorant. Ferunt enim, quod Chaldaei per uarias orbis regiones ignem suum circumferebant, et cum omnium nationum deis contendebant, ut qui deus uicisset, ab omnibus crederetur. quare cum dei qui ex aere, auro, argento, ligno, uel alia quauis materia constabant, igne omnino absumerentur: Chaldaeorum deus locis omnibus praestabat. haec cum Canopi sacerdos audisset, quiddam contra ignem callidum excogitauit. Solebant in Aegypto fictilia uasa quaedam fieri, quae hydriae uulgo appellantur, minimis quibusdam foraminibus pertusae, quibus turbida aqua limpidissima et defecatissima effluit. harum ille unam caera foraminibus obturatis cepit, uariis coloribus undique depictam, aqua repletam, ac [p.89] ut deum statuit: et excidens ueteris simulachri caput, quod Menelai gubernatoris ferebatur, imponens diligenter simulachro aptauit. adsunt posthaec Chaldaei, itur in conflictum, circa hydriam ignis accenditur, caera dissoluitur, qua foramina erant obturata: diffluente aqua, ignis extinctus est. astu igitur sacerdotis Canopus deus uictor dei Chaldaeorum euasit, et ex eo deus cultus est, centumque et uno stadio distat a Canopo. Addit praeterea Ruffinus et ipsius Canopi simulachrum, quod tale fuit: pedibus exiguis, attracto collo et quasi sugillato, uentre tumido in modum hydriae, cum dorso aequaliter tereti. ex hac persuasione, uelut uictor deus omnium colebatur ab Aegyptiis. Sed de Canabo Menelai gubernatore, qui, et quo pacto perierit, uulgatius est, quam ut nunc plura scribam: deque Nili hostio.

Palmytius etiam Aegyptiorum deus, ut est apud Hesychium.

Alabandus deus, quem Alabandii coluerunt. Stephanus: Alabandum, inquit, Callirrhoes filium dicunt, qui ab equestri pugna nomen adeptus est. Alam quippe Cares equum appellant, Banda uero uictoriam: ex quo uocatus Alabandus, et Alabanda Cariae ciuitas. Alabandum, ait M. Cicero, Alabandenses sanctius colunt, a quo est urbs illa condita, quam quenquam nobilium deorum. apud quos non inurbane Stratonicus, ut multa, cum quidam ei molestus Alabandum deum confirmaret, Herculem negaret: Ergo, inquit, mihi Alabandus, tibi Hercules sit iratus. Hic autem Stratonicus citharoedus fuit perurbanus, cuius et Strabo et Eustathius in Dionysiis commentariis meminerunt, cum de Cauniis agitur, pestilenti aere notatis.

Tenes deus Tenediorum, Cicerone teste: qui Verrem scribit, Tenem ipsum, qui apud Tenedios sanctissimus deus habebatur, et urbem illam condidisse dictus est, surripuisse. Tenes uero, a quo dicta est Tenedos, Cycni filius, qui uita functus inter deos relatus est. Plutarchus uero in causis Graecorum aliam historiam scribit: aitque Tenem ipsum occisum ab Achille, atque ideo institutum, ut in Tenis templo nomen Achillis

non audiretur, nec tibicen intraret: quod copiosus idem Plutarchus recitat. Strabo libro XIII., putat fabulam: In hac, inquit, de Tene conficta fabula narratur, a quo insula nominata est: et de Cycno, qui genere Thrax fuit, et Tenis pater, ut quidam uolunt. Plura leges inter prouerbia Erasmi, τενέδιος ἄνθρωπος: ut Seruium mittam.

Coronis quae dea esset, non explicuit Pausanias. tantum illud scripsit, deam Coronida in Sicyonia cultam fuisse, cuius statua nullum habebat templum: sed cum esset ei sacrificandi tempus, ipsam in Palladis templum deferre soliti erant. Nam de Coronide Aesculapii matre non crediderim, quae narratur duplex in Metamorphoseis Ouidii.

Theagenes a Thasiis, et Cleomedes ab Astypalaeis, athletae pro deis culti fuere, de quibus extant oracula apud Plutarchum, et Eusebium, [p.90] et historiae a Pausania in Eliacis referuntur.

Damia et Auxesia deae fuerunt, quas peculiari religione Epidaurii coluerunt, de quibus legimus in V. libro Herodoti, quod cum infructuosa esset Epidaurus, in calamitate ciues Delphicum oraculum consuluerunt. quibus Pythia respondit, eis tum demum bene futurum, si Damiae et Auxesiae simulachra erigerent. petentibus ciuibus, Vtrumne ex aere aut ex lapide facienda? Responsum, E neutro, fuit, sed ex oleagino ligno. at cum uix usquam gentium ea tempestate oleae, praeterquam Athenis, inuenirentur, Epidaurii rogarunt Athenienses, ut fas sibi esset oleam ex eorum agro incidere. ea lege Athenienses permisere, si quotannis illi Mineruae Poliadi et Erechtheo sacra dona mitterent: quae cum perfecta fuissent, et Epidauria tellus fructifera, ac sacra quotannis reddita: et caetera, quae multa scribit Herodotus. Pausanias tamen in Corinthiacis ait, λιθοβολίαν appellatum festum, quod in earum dearum fieret celebritate. Nam hae in Troezeniorum seditione lapidatae fuerunt. Illud mirum, quod apud Pausaniam, non Damiam, sed Lamiam legi: nec id a quoquam annotatum.

Drimachus dux fugitiuorum, a Chiis ut deus cultus: hic senex puero se iugulandum dedit: sepultus a Chiis, sacello erecto. In somnis saepe de fugitiuis Chios monuit. herois propitii fanum quidam dixerunt. Athenaeus.

Amphiaraus, Argiuus uates, pro deo cultus post mortem, qui et oracula reddebat per somnum. nam post purgationem, et perfectis sacrificiis iis deis quorum in ara nomina sculpta fuerant, et mactato ariete cuius pellis substernebatur, ubi incubantes captabant somnia, ex quibus interpretatis futura praenoscebant. Templum Amphiarao Oropii construxerunt ex marmore candido, in quo nulli Thebano fas erat obdormire, aut uaticinari. Fuit in eo fons, ad quem qui accepto oraculo morbo leuati fuerant, signatam pecuniam mittere solebant: ut pluribus in Attica Pausanias docet. Describitur et Amphiarai ara apud Oropios, in hunc ferme modum, ut quinque partes haberet, prima pars Ioui, Herculi, Apollini Paeoni dicata fuit: altera heroibus, ac heroum uxoribus. tertia Vestae, Mercurio, Amphiarao, Amphilochique liberis (nam Alcmaeoni ob scelus in matrem, locus inter eos datus non fuit:) quarta Veneri, Panaceae, Iasio, Hygiae, Mineruae Paeoniae: quinta Nymphis, Pani, et amnibus Acheloo et Cephiso. Plura uero si de Amphiarao cupis, leges apud Statium in Thebaide. Et de Celso philosopho apud Originem in III. Exinde non secus nos facere, qui comprehensum et mortuum colimus, pro eius sententia Celsus existimat, ac Gethae faciunt, qui Zamolxin adorant et colunt, et Cilices qui Mopsum, et Acharnanes qui Amphilochum, et Amphiaraum Thebani, et Lebadii Trophonium. [p.91]

Amphilochus in Oropo Atticae pro deo uates cultus, ut T. Liuius in quinto libro Decadis V. scribit. Templumque uetustum fontibus riuisque habuit, ad quod uisendum Paulus Aemylius uictor prodiit. meminit et Strabo, et Pausanias, qui et eius aram Athenis describit. Item in Mallo Ciliciae urbe, cuius oraculum Pausanias sua ipsius aetate caetera omnia ait superare. Thucydides libro secundo Historiarum Amphilochum scribit Amphiarai filium, post bellum Troianum cum domum reuersus esset, Argos exosum domicilium, condidisse in sinu Ambraciota urbem, quam de nomine primae urbis et suo Argos Amphilochium appellauit.

Ogoas nomen dei apud Caras, qui Milasan incolebant, in cuius dei templo maris fluctus et procella apparebat, et perinde terrorem incutiebat. Hoc ex collectis ex Pausania Leonici. Idem legi fieri in nonnullis Neptuni templis.

Aristaeus Apollinis et Cyrenes Hypsei filiae filius, Autuchi frater, ut in secundo commentarium Apollonii Rhodii legimus. Autuchus quidem in Libya, Aristaeus uero in Cea insula mellificii artificium primus inuenit, oleique confectionem. addunt et alii pastoritiam artem, ut pluribus in Pythiis ostendit Pindarus, et longe pluribus illius commentatores. nam et Iupiter Aristaeus uocatus fuit, et Apollo ἀγρεὺς et νόμιος, id est Agrestis et Pastoralis. Diodorus uero Siculus: Cum Cyrene, inquit, Hypsei filia apud Peleum uirgo educaretur, Apollo eius forma captus, raptam uirginem in Libyam detulit, hic ubi condita post est urbs Cyrene, et ex ea natum Aristaeum nymphis nutriendum tradidit: a quibus

triplici nomine uocatus, Nomius, Aristaeus, Agreus. ab eisdem nymphis didicit, lactis mellis et olei confectionem: et quoniam haec primus in mortalium usum exhibuit, ut deus cultus fuit. mox in Boeotiam deueniens, Autonoen uxorem duxit, ex quibus natus Actaeon: qui laceratus a canibus, miser interiit. Dein in Ceam Aristeus profectus, pestilentiam sedauit. deinde in Sardiniam cum iuisset, eam insulam aliquandiu incoluit, et ibi filios Charinum et Callicarpum genuit. in Sicilia quoque aliquo tempore moratus, cum multa hominum uitae utilia docuisset, pro deo habitus, in Thraciam ad Dionysium transgressus est: ubi orgia edoctus, diu ibi uersatus, tandem non comparuit, deorumque honores ab omnibus est assecutus. haec et plura Diodorus. Sedenim Pindarus in Pythiis Cyrenem puellam, ut ante dixi, ait ex Apolline concepisse, et Aristaeum peperisse. quo loco Scholiastes, et ipse quoque tradit, Iouem et Apollinem Aristaeum nominatos, et utrunque ἀγρέα et νόμιον. quam rem cum Probus grammaticus in Georgicis Vergilii attingat, in uulgatis codicibus eius perperam Aegoros legitur, pro Agreus: id quod etiam in Ioue Icmaeo ostendemus. Iustinus ex Trogo libro XIII., ubi [p.92] Cyrenes historiam explicat, quatuor ex Cyrene filios Apollinem sustulisse prodit, Aristaeum, Nomium, Eutocum, Agreum. Pherecydes uero et Araethus tradunt, puellam ipsam Cyrenem cycnis deuectam in Libyam. At uero Agraetas libro primo Libycorum, illam in Cretam Apollinem deduxisse, et inde in Libyam. Soror quidem Cyrenes Larissa, cuius cognominis est ciuitas in Thessalia. Alii produnt Cyrenem filiam fuisse Penei fluuii: sed ii male sentiunt. nam apud ipsum quidem fluuium greges pauit, non autem eius filia. Mnaseas ex propria sententia in Libyam profectam esse ait, non ab Apolline deuectam. Sedenim Acestor, in iis quos de Cyrene libros scripsit, ait Cyrenem in Libyam delatam tempore regis Eurypyli: et cum eam regionem leo uastaret, praemium Eurypylum proposuisse interfectori leonis. Cyrenem leonem sustulisse, et regnum cepisse. Phylarchus autem ait, ipsam cum pluribus in Libyam uenisse, comitesque in uenationem misisse, et una cum eis iuisse, et ibi leonem interfectum, regnumque ea causa accepisse: duosque filios ex Apolline peperisse, Autuchum et Aristaeum. Sunt porro qui Aristaeos quatuor fuisse tradant, ut Bacchylides: qui primum quidem Carysti, alterum autem Cheronis, tertium Terrae et Coeli, et ultimum hunc Cyrenes filium prodidit. De Aristaeo Vergilius in primo Georgicon intellexit, cum cecinit,

Et cultor nemorum, cui pinguia Ceae
Tercentum niuei tondent dumeta iuuenci:

quod et Probus et Seruius notant. Sed et ab hac Aristaei historia, idem poeta ultimam Georgicorum partem commentus est.

Zamolxis deus cultus a Getis, quibus et leges tulit, ut in quarto Herodotus prodit: nonnulli opinantur eundem esse qui Beleizen. Fuit uero Zamolxis Pythagorae discipulus, qui in patriam reuersus, Thraces Ionicos mores docuit, et uitae instituta, religionemque. de quo quoniam plura scripsimus in nostris Sepulchralibus, ideo hic parcius retulimus. Fuit et per tempora Augusti Ceneus quidam Geta, qui cum magicis artibus deditus esset, diuque inter Aegyptios uersatus, auguriorum peritiam est adeptus: hinc deorum oracula enunciabat, ideo breui in deorum numerum relatus, pro deo habitus ut Zamolxis: quod scribit Strabo in VII.

Heliogabalus deus peregrinus fuit in primis Phoenicum, cuius Bassianus Antoninus, cognominatus Heliogabalus Imperator in monte Palatino Romae templum construxit, quo loco prius Orci aedes fuerat, in quo non modo Romanorum sacra, sed et Iudaeorum et Christianorum etiam transferre studiose curauit, ut autor est Lampridius. Plura Herodianus libro Historiarum V. qui et hoc scribit: Et quidem, inquit, Bassianus annos natus erat circiter XIIII. Alexianus autem decimum iam annum attigerat: sacerdotes ambo Solis, quem maxime indigenae colunt, Phoenicum [p.93] lingua Heliogabalum uocitantes: templumque illi maximum constructum habent, auro argentoque plurimo, ac lapidum eleganti magnificentia exornatum: nec solum indigenae deum illum uenerantur, sed uicini quoque satrapae, regesque Barbari certatim quotannis splendida offerunt munera. Simulachrum uero nullum graeco aut Romano more manufactum, ad eius dei similitudinem: sed lapis est maximus, ab imo rotundus, et sensim fastigiatus, propemodum ad coni figuram: niger lapidi color, quam et iactant coelitus decidisse. eminent in lapide quaedam, formaeque nonnullae uisuntur, ac solis imaginem esse illam affirmant, minime humano artificio fabrefacta. atque haec quidem de Heliogabalo deo. Cui deo Romae quoque Bassianus, qui et Antoninus Heliogabalus, ut dictum est, templum in Palatio construxit, ut paulo post idem scriptor Herodianus ostendit. Sane inter eruditos merito pridem connumeratus Egnatius, Lunum Heliogabalum hunc deum his uerbis existimauit: De Luno deo, quem Heliogabalum Phoenicum lingua dicerent.

Crephagenetus, κρηφαγένητος, deus Thebaeorum in Aegypto, qui immortalis colebatur. soli enim, teste Plutarcho, nullum deum mortalem uenerabantur.

Tholesphorus quoque ut deus a Pergamenis cultus fuit, ex oraculo sic nuncupatus: quem ut Pausanias ait, Epidaurii Acesion uocabant, Sicyonii Euameriona. non desunt qui Telesphorum uatem interpretentur perfectum, aut engastrimython, id est uentriloquum. de quo genere uatum alibi plura locuturi sumus, cum de Pythio Apolline scribemus.

Sangus, Sabinorum deus: Dionysius Alicarnasseus libro II. ait, Portium Catonem scriptum reliquisse, Sabinorum gentem esse nominatam a Sabino, filio Sangi dei gentilis, qui etiam dictus est Pistius. Sangi genii sacellum urbis VII. regione statuit P. Victor. Lactantius uero: Sabini, ait, colunt Sangum, ut Romani Quirinum. Quaedam Lactantii exemplaria Sancum, non Sangum habent. Sanci meminit Festus: Propter uiam sit sacrificium, quod est proficiscendi gratia Herculi, aut Sanco, qui scilicet idem est deus. quidam non Sangum, nec Sancum legunt, sed Sanctum, quod ita Hercules sit uocatus: ut in Hercule dicam. Ouidius de Fidio deo:

Quaerebam nonas Sancto, Fidione referrem,
An tibi semipater, tunc mihi Sanctus ait:
Cuicunque ex illis dederis, ego numen habebo,
Nomina terno fero, sic uoluere Cures.

quo fit, ut non omnino illi male sensisse uideantur, qui Sabinorum deum sanctum dixerunt. Propertius:

Sancte pater salue, cui iam fauet aspera Iuno.

Idem: [p.94]

Sic sanctum Tatiae composuere Cures.

Silius:

Et laeti pars Sanctum uoce canebant, Autorem gentis.

Sed de Sancto in Hercule. nunc Sancum prosequamur, cuius Martianus nec semel meminit, a quo deo sancire uerbum, et sagmina quidam deducunt. Dionysius Alicarnasseus libro quarto, cum Tarquinius sancit pacta cum Sabinis: Huius autem, ait, iusiurandi monumentum Romae positum fuit in templo Iouis Pistii, quem Romani Sanctum uocant (sic Lapus interpretatur) Sanctos enim deos ab antiquis uocatos legimus, ut planius in Hercule ostendemus. Sed si multorum recitandae sunt opiniones, et lectiones uariae, Lactantii ex libro primo uerba quidam ita legunt: Sabini colunt Sabum, ut Romani Quirinum. Sunt et alii peruetusti codices, qui nec Sabum, nec Sangum, nec Sancum, nec Sanctum, sed Xanthum habeant, quo pacto et D. Augustinus libro decimo octauo de Ciuitate dei, cuius uerba ex capitulo decimo nono ita passim leguntur: Sabini etiam regem suum primum Xanthum, siue (ut aliqui appellant) Xanthium retulerunt in deos. haec D. Augustinus, quem Lactantii uerba imitatum uidemus, uel Varronis utrunque potius. Ego nihil statuo in tanta uaritate: satis fecisse ratus, aliorum recitasse opiniones. Certe circumferetur M. Portii Catonis Originum fragmentum, in quo ita legitur: Sabini a Sabo conditi, Sabatio Sangi gentili edito. Et paulo post: Sangi gentilem Sabi pronunciant Sabini, Sanctum Romani, Sagam barbari, a quo et sagi primi Thusci, id est pontifices, et sacri expiatores. quae si Catonis legitima haec sint, omnis tollitur ferme ambiguitas. His et Silius libro VIII. Punicorum consentit, ita canens,

Et laeti pars Sanctum uoce canebant
Autorem gentis, pars laudes ore ferebant
Sabe tuas, qui de patrio cognomine primus,
Dixisti populos magna ditione Sabinos.

Quirinus Romulus, deus peculiaris Romanorum, unde Romani ipsi Quirites appellati. Sic uero uocatus, siue quod hasta Quiris priscis Sabinorum lingua dicebatur: siue quod Romanis iunxerat ille Cures: Siue suo regi nomen posuere Quirites, Multaque Romulea bella parata manu: ut canit Ouidius. Non desunt tamen, qui Quirinum uocatum dicant, quasi κοίρανον id est dominum. Romulus autem Romus prius, ut ait Seruius, nuncupatus: ut autem pro Romo Romulus diceretur, blandimenti gratia factum est, quod diminutione gaudet. Vt uero putatur, dictus a ficu Ruminali. Alii, quod lupae ruma, id est mamma nutritus. quem credibile est a uirium magnitudine, item fratrem eius, appellatos. Alii dicunt a uirtute, id est robore: Festus. Sed de Romulo quid nos plura? cum plena de eo sint uolumina [p.95] Dionysii, Plutarchi, Liuii, caeterorum. Romulus item Altellus dictus est, quasi altus in tellure: uel quod tellurem suam aleret, siue quod aleretur telis: uel quod a Tatio Sabinorum rege postulatus sit in colloquio pacis, et alternis uicibus et audierit et locutus sit, ita ut ab alterno Altellus dictus sit. Plura Festus. Iubam quoque regem Mauritaniae in Africa deum factum et existimatum a Mauris legimus. quod cum alii tradunt, tum scribit Tertullianus in Apologetico et Arnobius his uerbis in ultimo: Nisi forte, inquit, post mortem fingitis deos, et peierante Proculo deus Romulus, et Iuba Mauris uolentibus deus est, et diui caeteri reges, qui consecrantur non ad fidem numinis, sed ad honorem emeritae potestatis.

Tages deus habitus apud Hetruscos, haruspicinae inuentor, ut Lucanus, et Valerius Maximus ac M. Cicero in libro de Diuinatione ostendunt. In agro enim Tarquiniensi, cum terra ipsa paulum araretur, sulcique altiores imprimerentur, Tages quidam repente extitit, qui aratorem ipsum affatus dicitur. is autem Tages puerili effigie apparuit, et si prudentia quidem senili fuit. uerum cum ad eius aspectum bubulcus

obstupesceret, uoce territa ut fit maxime inclamauit: quo euenit ut breui tempore magno quidem concursu permulti ex Hetruria ibidem conuenerint. tum Tages idem multis audientibus complura locutus est, quae diligenti cura excepta sunt, ac literis commendata. neque aliud Tagetis uerba continebant, quam haruspicinae disciplinam: quae multis subinde obseruationibus aucta, atque amplior facta est, sic ut in ea fulminum, fulgariumque et ostentorum scientia traderetur. quod et Plutarchus alicubi, et Isidorus, aliique plures explicant. sed et Ammianus Marcellinus Tagetis in historia libros citat, quibus prodigia quaedam ac portenta possent interpretari, et expiari. Scribit praeterea Fulgentius Placiades, Antistium Labeonem, uirum in iure pontificio et ueterum doctrina reliqua eruditissimum, libros Tagetis exposuisse quindecim uoluminibus. Ouidius libro decimo quinto Metamorphoseon de Tegete ita cecinit:

Haud aliter stupuit, quam cum Tyrrhenus arator
Fatalem glebam motis aspexit in aruis,
Sponte sua primum, nullosque agitante moueri,
Sumere mox hominis, terraeque amittere formam,
Oraque uenturis aperire recentia fatis:
Indigenae dixere Tagem, qui primus Hetruscam
Edocuit gentem, casusque aperire futuros.

Festus: Tages nomine, Genii filius, nepos Iouis, puer dicitur disciplinam aruspicii dedisse duodecim populis Hetruriae. Meminit et Seruius, libro praesertim octauo Aeneidos his uerbis: Sciendum, secundum [p.96] Aruspicinae libros et sacra Aruntia, quae Tages composuisse dicitur, fata differri posse. Quare uidendum apud Arnobium libro secundo, an Acherontios libros, an Aruncios potius sit legendum, cum scribit: Neque quod Hetruria libris in Acheronticis pollicetur, certorum animalium sanguine numinibus certis dato diuinas animas fieri, et a legibus mortalitatis educi.

Albunea dea fuit Tyburtinae regionis, praeses fontis cognominis: alii nympham faciunt, ut Acron et Porphyrion Horatiani interpretes, in eo uersiculo ex primo Carminum: Quam domus Albuneae resonantis. Vergilius in septimo: Lucusque sub alta Consulit Albunea, nemorum quae maxima. Huius inter Sibyllas memini, libro secundo Historiae poetarum. Scribit Seruius, Albuneam in altissimis montibus cultam Tyburtinis, sic appellatam a qualitate aquae, quae in fonte Albuneae est. unde, inquit, etiam nonnulli ipsam Leucotheam uolunt. Albionarum uero lucus trans Tyberim, ubi alba bos mactabatur.

Feronia dea, culta plerisque in locis Italiae, sed in primis prope Terracinam: quae quoniam reputata est a multis Iuno, ideo a me inter Iunonis cognomina referetur.

Marica dea Minturnensium: Aurelius Augustinus secundo de Ciuitate dei, capite XXIII. meminere Cicero, Lactantius, et Plutarchus in Mario. Seruius in VII. Aeneidos commentario, deam dicit Maricam littoris Minturnensium, iuxta Lirim fluuium. Horatius: Innantem Maricae Littoribus tenuisse Lirim. quo loco idem Porphyrion, qui et eius lucum celebrat. Vergilius,

Hunc Fauno et nympha genitum Laurente Marica.

Seruius per poeticam licentiam dictum ait Laurente, pro Minturnense. Sunt alii, qui per Maricam Venerem intelligant, cuius sacellum fuit iuxta Maricam, in quo erat scriptum νηὸν ἀφροδίτης. Maricae meminit et Velleius.

Palicus deus, quem perperam, ut puto, quidam Paliscum uocant, qui deus esset, doctissime Macrobius ostendit libro quinto Saturnaliorum carmina illa Vergilii exponens ex libro nono Aeneidos de Arcentis filio:

Genitor quem miserat Arcens,
Eductum Martis luco Cymethia circum
Flumina, pinguis ubi placabilis ara Palici.

Sedenim hunc numero plurium efferunt. Colebantur uero hi dei in Sicilia, de quibus et Aeschylus Siculus meminit, et Callias, et Polemon, sed et Xenadoras in suis historiis. Tradunt enim, nympham Thaliam grauidam Ioue, Iunonis metu optasse ut sibi terra dehisceret: quod et factum est. Statuto uero partus tempore, ex Thaliae aluo duo infantes emersere, dicti Palici, ἀπὸ τοῦ πάλιν ἵκεσθαι, quasi denuo reuersi. nec inde longe lacus breues, sed profundi fuere, ubi scaturigines [p.97] ebullientes, quos crateres uocabant indigenae, Dellos nomine. hos Palicorum fratres putabant: ubi fuit iusiurandum maximum, et in primis circa furta, quod periurus non euadebat. Ferunt, cum aliquando sterilis annus Siculis fuisset, Palicos consuluisse, ut heroi cuidam sacrificium facerent: quod ubi fecissent, ubertas Siculis rediit. qui beneficii memores, omne frugum genus in ara Palicorum congessere: unde etiam ex re Pinguis ara dicta est a Vergilio. Sedenin non Thaliam Seruius, et Lactantius in XII. Thebaidos, sed Aethnam appellarunt, ut etiam Silenus. Et hos Seruius ait primo humanis uictimis placari solitos: sed postea quibusdam sacris mitigati, eorum sint immutata sacrificia. atque ideo a Vergilio Placabilis ara Palici dicta est. Sed et Stephanus in libro de Vrbibus non pauca hac de re prodit, quo loco de fonte, iusiurando, deque tabellis quae in aquam deiiciebantur, quae

si non falsum fuisset iuramentum, emergebant: sin minus, euanescebant. quod miraculum etiam Aristoteles in Admirandis naturae recensuit.

Antinous, ex Bithynia iuuenis formosissimus, ab Adriano Caesare admodum amatus, cum in Aegypto periisset, deus est ab Imperatore factus, et oraculum ei constitutum, et urbs de eius nomine pro sepulchro condita, et stella in coelo uel uisa, uel per adulationem conficta. De hoc plura Dion historiarum libris et Aelius in historia Adriani. ex nostris Eusebius, Athanasius, Hieronymus, Origenes, Prudentius, aliique permulta tradidere. Pausanias hunc Antinum uocare uidetur, quem secuti ex Latinis quidam aberrarunt.

Ferentina dea fuit, unde et Ferentini, ab oppido Latii Ferento. T. Liuius Ferentinae meminit nec semel in prima Decade. Fuere et eiusmodi dei plurimi, quos omnes collegisse, infiniti propemodum laboris esset. Sicuti et dei, qui ab haereticis inducti sunt, barbaris et inconditis nominibus: de quibus cum ab aliis, tum maxime a uiris sanctissimis Irenaeo et Epiphanio facta est mentio. ut deus ille Abraxas, seu Abrasax, quem spiritum sanctum Basilides existimauit. item Iadalboth, quem Irenaeus deum summum ab impiis haereticis existimatum ait. tametsi Epiphanius Iadalbaoth, nec semel in suis de Haereticis libris scriptum reliquit. Fuit etiam Nun, quem ab Iadalbaoth natum prodiderunt, in figura serpentis contortum. Fuit et Hystera, quam conditricem coeli et terrae confixerunt, ut iidem autores tradunt. Inuenio et Demiurgon deum fabricatorem appellatum. Fuit et Barbelo, et Achamoth, et Iao, et Iaioth, aliaque huiuscemodi plura portenta potius, quam nomina: quae colligere superuacaneum est, minusque operae precium. Nam et qui Astaroth deam uel deum dixerunt, uarie scribunt. Ego id tantum nunc affero, quod et usus mentio fit in Sacris literis, et sic Epiphanius in libris De haereticis prodit. inquit enim, Heraclan ab aliquibus uocatum esse Melchisedec, [p.98] matrem uero Astaroth, quae et Asteria graece dicta est. sed de Asteroth Hebraei plurima confingunt.

Bessas, siue Besas deus, qui oracula quondam dabat, de quo his ferme uerbis Ammianus libro decimo nono: Oppidum, inquit, est Abidum, in Thebaidis parte situm extrema, hic Bessae dei localiter appellati oraculum quondam futura pandebat, priscis circumiacentium regionum caerimoniis solitum coli, etc.

Libet uero hanc extremam huius Syntagmatis partem concludere, de stulto et prorsus inani priscorum erga deos cultu, et falsa opinatione. Homines, qui antiquissimi fuerunt, hastas colere coepisse, aut ligna delibrata corticibus pro deis ueneratos accepimus. quin etiam, ut Iustinus scribit, per tempora Romuli, reges hastas pro diademate habuisse feruntur, quas Graeci sceptra dixere. Nam et ab origine rerum pro deis immortalibus, ueteres hastas coluere: ob cuius religionis memoriam adhuc, ut idem ait, deorum simulachris hastae addi consueuere. tametsi antiquissimos Romanorum CLXX annis sine deorum imaginibus uixisse, nonnulli doctissimi testati sunt, quod et ante notauimus. Indi quicquid colere coeperunt, praecipue maximas arbores, deos putauerunt, illasque pro numinibus uenerati sunt, quas ferro uiolasse capitale fuit. Ex quibus nonnulli draconem quinque iugerum, uelut Liberi patris simulachrum coluerunt. Persae et Massagetae Coelum, Iouem: Solem uero deum maximum dixerunt, equosque illi sacrauerunt: quibus interdictum erat, ne quem praeter Solem deum colerent. Quicquid uero quernis arboribus nascebatur, e coelo missum putabant. Iidem Soli et Lunae, Telluri et Igni, aquae ac uentis sacrum facere instituerunt: quos omnes deos, Ignem uero praecipuum duxerunt. quae etiam Magorum opinio fuit, qui ignem tam religiose coluerunt, ut cremare corpora ducerent nefas, ne contagio cadaueris deorum maximum uiolarent. Multos comperi persuasum habuisse, Martem peruigilem deum fuisse, et praesentissimum numen: quare Neuri qui iuxta Borysthenem fuere, enses pro Martis simulachro adorabant: et ut Damis ait apud Lucianum, Scythae acinacen, cui et sacrificabant. Cheronaei uero sceptrum Iouis coluerunt, Aethiopes diem, Cyllenii pharetram, columbam Assyrii. fuere qui arbitrarentur uisco, quod in querna arbore nascebatur, nullum praesentius numen aestimari. hi uero fuerunt Druidae, quorum uana superstitio inter mortales praecipua fuisse traditur. Alii mari porrectum collem, uelut praesentem deum coluerunt, quod eo occlusa uallis, aestu Oceani non inundaret. Cappadocibus quoque mons deus habitus est, Cilices quoque Amanum montem coluere, et Phryges Maeandro et Marsyae fluuiis sacrificabant. Saxones columnam ligneam sub dio collocatam colebant, quam Irminsul, uel Irmenseul dicebant: fuit enim uel Mercurii [p.99] statua, uel commune profugium, et omnium asylum. Scythae illi inhospitales, qui in intimas solitudines acti sunt, super sarmentorum fascibus uetustissimo collato acinaci, uelut Martis simulachro, annuis hostiis litabant. Apud Aethiopes gens (Nubas quidam uocant) et in Africa Ptoembari fuere, quibus regis uice canis dominabatur, quem mirifice obseruabant. ex illius enim motu et nutu imperia, et quae essent placita

augurabantur. Persis quoque (ut autor est Aristophanes) aliquando gallus praefuit, et imperauit. Sed et illud a Tyriis obseruatum legimus, ut deorum simulachris annecterent uincula, ne forte hostili carmine euocari possent. Phoenices Solem nigro lapide effingebant, ab imo rotundo, qui paulatim in cuneum attenuabatur. iidem singulis deis singulas alas addebant. Paeones discum breuem longo ligno appositum, pro Sole colebant. quidam humana cum brutis iungebant, et quae in natura dissimilia erant, ut ait D. Athanasius, deos suos fecerunt: Cynocephalos, Ophyocephalos, Onocephalos, Criocephalos: hoc est, qui canis, serpentis, asini, et arietis essent capitibus. alii corporis partes uerendas. nec Anubin modo canis facie, sed et canes ipsos in tota Cynopolitana praefectura coluere: uti oxyrrhynchum piscem, deum habuit Oxyrrhynchitana ciuitas et praefectura, latum piscem, et lepidotum, accipitrem, lupum, murem, araneum. Fuere praeterea, qui uicatim pro deo dextrum humerum colerent: aliis e regione habitantibus, sinister humerus deus fuit: aliis dimidia pars capitis, aliis poculum fictile, aut tryblion, uel catinus, ut apud Lucianum Damis. ne nunc commemorem hortensia etiam culta, porrum, cepe, aliaque eiusmodi. Poeni, Soli et Lunae uniuersi sacrificabant. Syri occaecatis animis, pisces et columbas deos sibi consecrarunt. Troglodytae testudines, Heliopolitani bouem, Memphitae uaccam, Leontopolitani leonem, capram et hircum Mendesii, Thebani aquilam, Lycopolitani lupum, Babylonii uero cephum, ab his ueluti propicio numine petita accipere arbitrantes. Cyrenaici Acorem, magnum deum muscarum existimarunt. Arabes et Memnonium, cercopithecum coelo dicarunt, illius opem in rebus afflictis implorantes. Mitto reliquam Aegytiorum superstitionem, et falsarum opinionum ineptias, qui Apim praecipuo honore uenerati, solum responsa dare, et prosperos euentus aut futuras calamitates praemonstrare fabulabantur: modo Isim, modo Osiridem, modo Serapin: et quod dicere piget, crocodilos, a quibus hominem deuorari, tanquam a deo expetitum, magni muneris habebatur loco: modo ichneumones, ibes, et foeda animalia, aliaque ludibria religionum, uelut deorum numina colentes: ita ut gentes aliquas quae felem auream, et alias quae scarabeos pro deis habuerunt, circa Syenem fuisse legamus.

Germani Solem, Vulcanum, et Lunam, solos deos quos cernebant, [p.100] opinati sunt: quae Anaximandri opinio fuit, ut coelestia sidera deos esse crederet. Quinetiam Aegypti Solis simulachrum diplomatibus consignatis adorabant, quem Horum nuncupabant, illudque precibus et uotis frequentabant assidue. Arabes Iouem et Baccum: Aethiopes ex deis unum mortalem, alterum immortalem putabant: nonnulli Poenam et Beneficium. Assyrii et Persae, unum bonorum largitorem, alterum malorum: Callaici gens moribus effera, cultu inhumano et fero, neque more, neque iure uiuentes fuere. Numidae Ammonem in desertis harenis, magnis honoribus frequentabant. Celtiberi cuipiam deo, cuius etiam nomen ignorabant, plena luna, nocturnum sacrum facere, et ante cuiusque fores saltibus indecoris pernoctabant. Addam et hoc loco Arnobii uiri doctissimi uerba, quae licet parum castigata, cognitione tamen digna uidentur. Ridetis, inquit, priscis temporibus Persas fluuios coluisse, informem Arabas lapidem, acinacem Scythiae nationes, ramum Proconnesii athespios, lignum Carios pro Diana indolatum, Pessinuntii silicem pro Matre deum, pro Marte Romanos hastam, Varronis ut indicant Musae: atque ut Ethedius memorat ante usum disciplinamque fictorum, puteum Samios pro Iunone. haec quidem Arnobius. At alii fuere, qui nullos crederent esse deos: caeci illi et excordes, omniaque agi fato, animasque cum corporibus interire una. Inter hos Diagoras Melius, Theodorus Cyrenaeus, Euhemerus Tegeates, Callimachus, ac Prodicus Ceus, aliique plures, qui ἄθεοι dicti sunt. haec fere collegimus ipsi.

SYNTAGMATIS PRIMI DE DEIS IN VNIVERSVM FINIS.